

KÜHÁR FLÓRIS

Zarándok-szívvvel

A SZENT ISTVÁN TÁRSULAT KIADÁSA

ZARÁNDOK-SZÍVVEL

ÚTIKÉPEK ÉS ÉLMÉNYEK

IRTA

DR KÜHÁR FLÓRIS O. S. B.

BUDAPEST

A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

Nihil obstat. In S. Monte Pannoniae. 15. Nov. 1938. *Dr. Bertholdus Kolos*,
O. S. B. censor. 1428/1938. Imprimi permittitur. In S. Monte Pannoniae,
15. Nov. 1938. *Chrysostomus*, archiabbas.

Nihil obstat. *Dr. Michael Marczell*, censor dioecesanus. Nr. 4798/1938. Imprimatur.
Strigonii, die 16. Novembris 1938. *Dr. Joannes Drahes*, vicarius generalis.

STEPHANEUM NYOMDA ÉS KÖNYVVIADÓ R. T.

Budapest, VIII., Szentkirályi-u. 28. — A nyomdáért felelős: ifj. Kohl F.

A római zarándok éneke.

I.

A gyorsvonat zakatoló üteme összezavarja a Rómába siető lélek áradását ; jobb volna kiszállni a vonatból és menni gyalogosan, a zarándokok botjával a kézben, a bűnbánat övével övezetten Viterbo felől, ódon hegyi városkák alján, kopár fensíkokon, a Soracte havas csúcsának árnyékában a szent város felé. Várni azt a pillanatot, midőn a Monte Mario ernyős pineái közt feltűnik a zarándokság célja : a Tevere kanyargó partján a szent város, mely elborítja a hét halmot és az ősi falakon kívül és belül gyönyörű parkok pálmái fölé emeli tornyait és kupoláit.

Aztán a paloták, templomok, emlékek, romok hullámzó rengetegében rámeredni arra a kupolára, mely acélszürkén domborodik a kék olasz ég alatt, mint az égbolt kicsinyített mása, titánok vállán.

Amikor a szem beitta ezt a városképet, amikor a zarándok-szív Szent Péter kupolája felé dobog, az út porában térdre kell hullani és kitárt karral köszönteni Rómát. Úgy, ahogy elmúlt századok zarándokseregei köszöntötték :

O Roma nobilis orbis et domina,
Cunctarum urbium excellentissima,
Roseo martyrum sanguine rubea,
Albis et liliis virginum candida,

Salutem dicimus tibi per omnia,
Te benedicimus, salve, per saecula !¹

Ebben a zarándok-énekben a Róma-járók lelkendezése csendül ki. Az antik világban Róma fórumáról indult ki minden út, ott volt a világ köldöke — umbilicus orbis. Ezeken az utakon jártak a világhódító légiók, hogy az imperium zászlait letűzzék a Rajna és Duna vonalán, Hercules oszlopainál, a Nílus folyásánál és Arábia határain. Ha visszatértek, diadalmenetben jártak és megkötözve hozták a föld királyait és népeit a diadalívek alatt a fórumra. Akiket Róma kardja hódított meg, nem énekelték Róma dicsőségét, midőn rabszolgaként léptek át a város kapuin. A márvánpaloták közt, arancsillogású templomok tövében az Alpokon-túli hegyek, völgyek, síkságok, erdők édes emléke keveredett össze bennük a rabság keserves ízével, az oltárok tűzénél a szabad tábornüzek és a már szétdúlt családi tűzhely lángjai gyújtották bennük a tehetetlen bosszúvágy kínos gyötrelmét. Énekre nem nyílhathott meg ajkuk; a Tiberis mentén az az érzés lepte meg őket, melyet a Babilonba hurcolt zsidók éreztek — a hazai dalok eltemetkeztek a borús szív néma sírjában és Rómára nem éneket, csak átkot tudtak volna mondani.

¹ Ó Róma, te dicső, csodánál is csodább,
Földbíró Uri Nő, aki hatalmat ad,
Piros mártiri vér hullt pirosan reád,
Szűz vitt neked fehér lilium-koronát,
Téged dicsőítünk mindig tovább, tovább,
Csak téged áld szívünk, időn és koron át!

(Kosztolányi D. fordítása.)

Énekekkel azok köszöntik Rómát, akiket Róma lelke hódított meg. Ez a világhódítás is akkor indult meg, amikor Róma a világ úrnője, *orbis domina* lett — a császárság kezdetén. Amikor Augustus összeíratta birodalma népeit, az imperium alattvalói közé beírhatták Jézusnak nevét is, ki Krisztusnak hivatik. Hogy az ő vállán a fejedelemség, hogy ő a jövő századok atyja és királya, hogy az ő uralma által lett a nemes Róma, azután is, hogy a barbárok már nem legyőzöttek, hanem győztesként és pusztítva, rombolva mentek végig a diadalívek alatt a fórumra és a Capitoliumra — a világ középpontja, az égi Jeruzsálem földrevetített mása, az Apocalypsis mennyei városának szemmel látható képe — azt az elmúlt tizenkilenc század igazolta.

Azóta csendül fel a Rómát köszöntő ének a világ minden tájáról ide zarándokló seregek ajkán, amióta Rómából az az imperium hódít, mely nem e világról való, melynek győzelmi zászlaja a kereszt és seregei nem fegyverek élével, hanem az evangélium erejével küzdenek.

Akiket Róma lelke hódított meg, azok nem a szolgaság bilincisével, hanem a zarándokok övével sietnek a szent város felé.

Mi vonzza őket?

A zarándok-ének ezt is megmondja. A nemes, a szent város, a világ úrnője, mely a legjelesebb az összes városok közt. Aki sokallaná az ének díszítő jelzőit, akikben más városok képe el akarná halványítani Róma szerelmét, az menjen zarándokként Rómába. Mert, ha valakit csak a természet és a kultúra szépségei, csodái

vonzanak, azt, lehet, hogy a nápolyi öböl este jobban megragadja, mint az örök város sugárzó képe a Pincioról, vagy a Gianicolo-ról; aki a művészi térképzés összhangzó szépségét óhajtja, a velencei Szent Márk-térnél tökéletesebbet Rómában sem talál. A történelmi mult a piramisok tövében ősbibb évezredek szólaltat meg, mint a Palatinus romjai közt. Ezeket a párhuzamokat azonban hiába sorakoztatjuk egymás mellé. Ezt az éneket akkor is énekelték, midőn a középkor végén Róma visszasüllyedt kis vidéki városok színvonalára, midőn svédországi Szent Brigitta és Nagy Lajos királyunk körülbelül egy időben láthatták a pápáját vesztett város elhagyatottságát, népének romlottságát, erkölcsi és anyagi lezüllését. A zarándok-lélek akkor is a legkiválóbb várost látta Rómában, mikor Krisztus helytartója Avignonban székelt. Mert Szent Péter székhelye akkor is Rómában volt — a cathedra Petri akkor is Rómát tette a világ középpontjává, és az azóta lerombolt bazilika főoltára alatt az apostolfejedelem sírja előtt akkor is úgy térdelt le minden hívő, mint most, hogy zarándoksága végén hódolatát lerójj. Bármennyire érezte és érzi is a zarándok, hogy a földi Róma — legyen az a császároké, a pápa világi uralmáé, a piemontiaké, vagy a fascistáké, a siralom völgyének városa — az apostol-fejedelmek sírjánál, a római bazilikák, templomok, katakombák oltárainál egy más várost, az *örök* várost, égi várost keresi és találja meg. Azt, mely a vértanuk véréből bíborszínű — azt, melyben a szüzek liliomai bontakoznak; a vér és a liliom illata száll ősi romok porából a világ négy égtája felé és hívja a híveket az égi városba.

«Égi város, boldog város, ki magas kőszálon állasz, a biztos kikötő mellett — messzeségből üdvözöllek ! — dalolta Hildebert de Lavardin — az égi Jeruzsálemről a középkorban. A zarándok-szív mindig ugyanaz marad. Keresi a biztos kikötőt, megy az örök város kapuja felé.

Szent Ágnes katakombájában ősi sírfeliratok beszélnek erről a zarándokvágyról olyformán, hogy a régi keresztények a vértanu-szűz sírja mellett kívántak temetkezni. A földi élet zarándok-út ; az örök élet kapujában — jó ott nyugodni a szentek mellett és együtt támadni fel velük — Alleluját énekelve.

Róma mindenkinek sokat ad. A tudós előtt megnyitja a világtörténet lezárt könyvének pecsétjét ; a művészt, műgyűjtőt, műélvezőt az emberi lélek teremő géniuszának bámulatos kincseivel lepi meg ; a költőbe belelopja a természet és élet legváltozatosabb hangulatait — de legtöbbet ad annak, aki le tud borulni a Colosseum keresztjének tövébe és csókjával illeti a vértanuk vérével áztatott földet, melyből nemcsak a keresztény Róma, hanem az egész nyugati kultúra sarjadt.

2.

Szent Péter confessiója felett, a négy pillér-tartotta dob párkányán ezek a sorok állnak aranybetűkkel :

Hinc una fides mundo refulget,
Hinc sacerdotii unitas exoritur.

Innét ragyog a világba az igaz hit,
Innét ered a papság egysége.

Aki, hacsak egyszer is, zárándoklélekkel járta meg Rómát, azóta érzi, tudja : miért római és katolikus — és azóta gyakorta jár lélekben a földi zárándokság emez útján. Azt mondhatnám : mindennap legalább egyszer — akkor, midőn, mint hívő, résztvesz a szentmisén, vagy a pap, akkor, midőn bemutatja a krisztusi áldozatot. A szentmise, a krisztusi papság áldozata, az apostolok útján öröklődik az Egyházban. Minden oltár bekapcsolódik Szent Péter sírjába, a kegyelem láthatatlan erei kötik össze az oltár sepulchrumát a katakombák és a római confessiók sírjaival. A misekánon pedig felébreszti a szentek, vértanúk, szűzek közösségének gondolatával a római bazilikák és tornyok emlékét. A misekánonban ott vannak a mementók. Aki Rómát járta, az az egész kánonból ezt az intést hallja : *Memento Romae!* Amikor a «Communicantes»-t imádkozva az átváltoztatás előtt az égi szentek közösségébe lépünk, zárándok-lelkünk odasímul Szent Péter confessiója elé, leborul a Szent Pál-bazilika mozaikos diadalíve alatt — hódol a tizenkét apostol templomában, megkeresi Szent Kelemen, Sixtus ősi templomait, látja Szent Lőrinc rostélyán a vérnyomokat ; a Tiberis melletti Chrysogonushoz, a Caeliusi Szent János- és Pálhoz, a forumi Cosmas és Damianushoz is odasiet, hogy a szent ereklyéket csókjával illesse.

A holtakról való megemlékezés után megint odaszáll az imádság szárnyain a Laterán felé, hol Szent János ereklyéi vannak, nem messze onnét, a S. Pietro e Marcellino-templom vértanuinál is megáll, majd boldogan szálldos a katakombák és bazilikák tájain, hogy testvérként köszöntse a lilimos

szüzeket : Agathát, Luciát, Ágnest, Ceciliát és Anasztáziát.

A római zarándok éneke elhalkulhat, de meg nem szűnik soha. Valahányszor elmondjuk : Introibo ad altare Dei — zarándokként sóhajtunk az örök város felé ; valahányszor a szent titkok közelében állunk — Rómát, apostolait, vértanuit, szüzeit áldja a lelkünk — a hazavágyás sóvárgásával.

Szent Lukács Madonnája.

I.

A Madonna di San Luca-hoz Bolognából drótkötél-pályán jut fel az ember, ha nincs ideje zarándokmódra gyalogszerrel felmenni a $3\frac{1}{2}$ kilométeres fedett folyosó (porticus) gyönyörű ívei alatt a 298 méter magas hegyre, melynek koronája a Madonna kupolás szentélye. A Funivia állomásának falán Mussolini szavait olvashatja a zarándok: Vivere significa avanzare. Az élet haladás. Igen, haladás az élet; ezt az utazó érzi legjobban: de ebbe a folytonos menésbe, város- és múzeum-nézésbe bele lehet fáradni; a sok képtől, szobortól, épülettől vágyik az ember valahová, a természetbe, hol nem emberkéz alkotásait, hanem az Isten remekét nézheti. Jól esik Bologna templomaiban, gazdag képtárában elgyönyörködni száz meg száz Madonna-arcon, miket a város festői és szobrászai remekeltek, bele-szívni szemén át a Szűzanya képét a lélekbe, hogy annyi művésznév-, évszám-, Baedeker-jegyzetből legalább öt vihessük magunkkal tovább a zarándokúton. Élet, édes-ség, reménység: a Salve Regina himnusza is haladásnak nézi az életet: haladásnak a siralom völgyéből az Isten hegyeire, az élet bajaiból a Szűzanya irgalmas szemeinek sugárkörébe.

A sok haladásban jó néha megpihenni valahol, ahol otthon érzi magát az ember, mint az anyai házban.

Míg a drótkötélre kötött kocsi zizegve siklik a hegy-

oldal fölött, kitágul a város látóhatára messze síkokra, a Pó termékeny rónájára, melyen napfénnel átitatott köd úszik. Alattunk szőlők, olajfás kertek, a ciprusok majdnem pályánkig nyúlnak fel. Ha a Monte della Guardiát nézem, emelkedésem célját, a környező dombokat, a mögötte emelkedő magaslatokat, az Apenninek ütemesen felszálló előőrseit, az a benyomásom : otthon vagyok. Hogy tudja magát a táj annyira ismételni? Mintha Pannonhalmára mennék ; mögöttem a város, Győr, oldalt a Kisalföld, előttem a Szenthegy, a hármashalom, azontúl a Bakony. A körvonalak, a kép váza ugyanaz ; de milyen más a hangulata ! Igaz, az olasz ég azurját a koratél ködös fátyola borítja, de azért itt a nap erősebb, mint a köd, a tájkép világosabb és derűsebb. A ciprusok és az olajfák megtörik a föld barna egyhangúságát, az anyaföld nem alussza téli álmát, hisz az élet színeibe öltözködik.

2.

A szent helyek hangulatát azonnal megérzi, aki közelükbe jut. Pedig a Monte della Guardia (Őrhegy) hátán nem vont a szent kört senki, nincsenek feliratok, melyek a profánokat távoltartanak és hallgatást parancsolnának. Útitársaimmal nem ismerkedtem meg, nem érdekelt, mi a céljuk. Hisz van itt fenn vendéglő is és van, aki mindjárt ott ragad. A többi — velem együtt — megy a templom felé. Fiatal olasz anyák édes, eleven, angyalszemű gyerekekkel, ráncosképű, korán megvénült asszonyok. Pár idegen dáma. Férfi kevés van. Zarándokok, utazók és kirándulók. Csendben mennek. Kit a hely szentsége, kit a táj szép-

sége ragad meg és int belülről csendre. Vasárnap dél van, lenn és fenn szólnak a harangok, a hegyen ünnepi nyugalom. A templom előtt pár kegytárgyas bódé. Különös, hogy árusaik nem kiabálnak és nem tolaksznak. Megkap az az áhítat, mely ezeken az asszonyokon látszik. Mi hozza őket és mit visznek a Szűzanya elé?

A templom meg a zárda ott áll szemünk előtt. Oszlopcsarnokos homlokzata, szép ívvel kanyarodó lépcsős feljárója felett széles dobon szűk kupola. Körvonalai magasba lendülnek. Nem úgy, mint a gótikus tornyok, hanem mint a magasba szálló harangok. A föld fölött nyílnak ki, de a magasságoknak énekelnek. Az az érzésem, hogy a barokk művészet (ez a templom is barokk, 1723—43 közt épült) közelebb hozza a másvilágot a földhöz, mint a gótika. A barokkban nem az Istentávolság, a distantia testesül meg, hanem az Istenközelségé. A gótikus tornyok úgy kapaszkodnak az égig, mint egy magasba igyekvő, megkövült sóhaj; a barokk-kupolák úgy borulnak a földre, mintha az eget akarnák ráborítani. A gótikus ívek, bordák keresztező pontja belevész a homályba, rajtuk sejtések járnak, vagy kérdések: mi van mindenén túl? A színes ablakok szűrt fényében úgy kell a szemnek alkalmazkodnia, mint mikor napfényből lép át az alkonyba: a templom világa idegen, távoli világ, melybe úgy kell beleszokni, érzéket és szívet hozzáalakítani. A gótikában minden egy messze célra feszül. Az ész problémákból sejtéseken át vergődik az Igazságig: a szem a színes félhomályban tapogat a bolthajtásokig; a szív misztikus sóhajokkal hívogatja a Végtelent. A gótikus lélek mindig záródókúton van, mert messze távol van a szentély, ahova egy

életen át törekszik. Addig kezében a zarándokbot, derekán az öv ; szívében a bűnbánat zsolozsmája, a Miserere és a De profundis. Így kell általmenni a siralomvölgyén az irgalom hegyéig.

Megvallom őszintén, Szent Lukács Madonnája elé nem így mentem.

3.

Fények és színek, meleg, lágy színek fürdőjébe lép az ember a Madonna templomában. A kupola magas ablakaiból a napsugár a boltozatra hull, hol égi és földi jelenségek olvadnak össze a képek kék és arany tónusában ; a Szűzanya égnek emeli a Fiát ; XV. Benedek békét könyörög a földnek. A béke Madonnája és a béke pápája ! XV. Benedek pápasága előtt bolognai érsek volt. Mily megható kegyelettel örököltette meg őt G. Cassioli 1932-ben befejezett festményein ! Művészet és történelem, falak, színek és sugarak hirdetik itt a Békét, az Isten jelenlétét, az ég és a föld találkozását. Ez a templom a tabernaculum Dei, az Isten sátra az emberek közt. Az ember itt oly közelnek érzi az Istent. A festő sem beszél jelképekkel, mint a gótikus művészet : a renaissance Santa Conversazione képeinek bátorságával festi egy csoportba az égieket, szenteket és élőket. Mi alpesentúli emberek sokszor megütközünk azon, mily otthonosan, úgy érezzük : tiszteletlenül viselkedik az olasz nép templomaiban. Mintha az Isten föntségét nem éreznék, mintha a «mysterium tremendum» őket nem érintené ! Azt mondta valaki, az olasz úgy viselkedik Istennel szemben, mintha nem atyja, hanem bácsija volna.

Ebben a templomban érthetővé válik az olasz nép vallásos lelke. Az Isten jelenlétének, közelségének tudata Péterből a csodás halfogás után kiváltotta azt az érzést : menj ki tőlem, Uram, mert én bűnös ember vagyok. De ugyancsak Péter utána ment a tengeren, hogy vele, mellette legyen. A gyermekszívű János megpihent az Úr keblén, mikor ő jelenlétének misztériumát, a nagy szentséget alapította. Távolság- és közelségérzés, úgy váltakozik a vallásos kedélyben, mint napfény és árny a Madonna templomában. Vannak, kiket Istenben a fölség, szentség inkább aláz, porszemmé zsugorít össze ; vannak, akik úgy úsznak a Fölség fényében, mint a fénylő por a Bazilika kupolájában. Ne felejtsük el : az evangélium jó hír : az Igéről, aki testté lett, hogy közöttünk lakozzék. Az olasz nép nem esett át a hit-szakadáson, a protestantizmus tagadásain ; mint hívő él hívő népközösségben, kereszttetését, olvasó-mondását, térdelését és ereklje-csókolását nem kíséri ferde pillantás és gúnyosra biggyesztett száj honfitársai részéről. Ezért maradt : gyermeklelkű hitében, vallásos életében.

Lelkének húrjain nem a Miserere adja a vezető szólamot, hanem a Magnificat.

4.

Végre magam is ott térdelek Szent Lukács Madonnája előtt. Délidő van, csak külön kérésre mutatták meg. A sekrestyés papot hívott, ő kulccsal kinyitotta a főoltár mögötti fülke ajtaját. A zarándokok mind oda csoportosultak. A pap rövid litániába kezd, a Madonna képe nem múzeumi tárgy, hogy műtörténész, esztétikus szeme vizsgálja, ócsárolja, vagy csodálja. Az idő rövid.

Pár percig nézhetem csak, de azalatt szívem a latin litánia dicsérő szövegeit és könyörgéseit dobogja, elmém egy himnusz verseit követi! Míg az *ora pro nobis*-t ismétlgetem, szemem a szemén. Sokat úgy sem láthatok belőle, ezüst és drágakő borítja, csak az ő arca és gyermekének arca néz rám szabadon. Az egész kép csak arra ad módot, hogy a *Salve Regina* utolsó sorát öntudatosíthassam: belenézhessek irgalmas szemeibe és Jézust, méhének áldott gyümölcsét imádhassam. Mire lelkem feléje árad a himnusz végső szavaival: *o clemens, o pia, o dulcis Virgo Maria*, az ajtó bezárul, azok a szemek eltűnnek és csak magam térdelek tovább feléje meredve.

Aztán ráérek elmélkedni és élményeimet szétbontani. Azt a Madonna-képet láttam-e tényleg, mit a hagyomány szerint Szent Lukács festett volna? Meg vagyok róla győződve, hogy nem. A kép maga is elárulja korát; csak össze kell vetni társaival, melyeket más helyeken (pl. a római *S. Maria Maggiore*-ban) tisztelnek Szent Lukács Madonnájaként. Mind a középkori bizánci művészet stílusát mutatja, azt, melynek vonásai más, nem Szent Lukácsnak tulajdonított kegyképeken is előtűnnek. A helyi legenda szerint egy görög zarándok hozta ide ezt a képet 1169-ben. A helyi legenda az évszám dolgában történet, a kép eredete dolgában legenda. A kép nem régibb a XI. vagy XII. századnál.

De hát mi ez? Hamisítás? És az Egyháznak van lelke, hogy ezt tűri? Ezt a kérdést csak magamban vetem fel, de ha volna egy protestáns kísérőm, vagy «felvilágosult» hitű katolikus barátom, biztos, odavágná arcomba a kérdést. Megnyugtatom őket is, magamat is,

az Egyház nem tűri a hamisítást, hisz minden katolikus könyvben, útirajzban, lexikonban kifejezi véleményét Szent Lukács Madonna-képének legendájáról. Engem se a legendába vetett hitem vitt a Monte della Guardia templomába. Igazában csak azért mentem, mert érdekelt az ősi kegykép, mert vonzott a szent hely és mert egy Salve Reginát akartam előtte térdenállva elmondani. Oly jó volt ez nekem, mint egy gyermeki köszöntés ritkán látott édesanyám számára. És úgy örültem annak a megérzésemnek, hogy ehhez a képhez Salve Regina illik. Nemcsak azért, mert fején korona van, hanem mert oly édes, jóságos a szeme. Sohse felejttem el. Azt sem, hogy a Salve Regina-t Hermannus Contractus (megh. 1054) imádkozta először. Tán éppen ilyen kép lebeghetett előtte a Szűzanyáról. Mert a kép, ha ihletből születik, áhítatot, himnuszt, lélekáramlást szül. Hisz oly közel hozza azt, akit a hit és a képzelet oly messzevalónak tud. Ez a kép a Salve Regina Madonnája.

Egy rövid élményben sok minden összetolul. Zárándokutam Szent Lukács Madonnájához vitt, a végén mégis kiábrándítom olvasómat, hogy a bolognai hegy Madonnáját nem Szent Lukács festette. Erre az a válaszom: Ez a történeti igazság szempontjából így van. De azért a legendának is igaza van. Más a történet és más a legenda igazsága. Ez a legenda annyiban mond igazat, hogy minden jó Madonna-képet Szent Lukács festett. Az a Madonna-kép, mely nem a Magnificat-ot leheli és mely előtt szívünk nem szólal meg egy Ave Maria-ra, nem lehet hű képe a Szűzanyának. A Szűzanyának ezen vonásait pedig Szent Lukács írta bele evangéliumába és a Szűzanyát tisztelő Egyház szívébe.

Egy koporsó művészettörténete.

I.

«Szent Domonkos sírján óhajt-e misézni?» — kérdezte tőlem 1936 december 20-án a bolognai S. Domenico-templom sekrestyése. «Ha lehet, természetes» — volt a válaszom. Mit is mondhatna mást az ember, aki Itália szent földjére megy zarándokszívvvel, hogy pár hét alatt megtöltse szívét-lelkét nagy és szent benyomásokkal, felidézze a történelem emlékeit, szemét a művészet halhatatlan remekein gyönyörködtesse. Pár perc múlva már ott állottam az oltár-sír előtt; lábam alatt a «Domini canis», az Úr kutyájának mozaikja; míg a kelyhet az oltárra teszem, érzem, nehéz lesz itt azt az összeszedett áhítatot megőriznem, mely az oltárlap két oldalán térdelő gyertyatartó angyalok arcáról sugárzik. (Az egyiket Niccolo d'Arca, a másikat Michelangelo faragta.) A lépcsőima alatt a lelkem tele van kontraszttal. Szívemben a szent hely sugallta meghatódás; érzem, hogy a nagy igehirdetőnek, rendalapítónak csodatevő ereje bensőmig érint; ahonnét Niccolo Pisano Madonnája tekint rám, abban a domborműves márványkoporsóban nyugszik Szent Domonkos (1170—1221), akinek, bár nem tartozom rendjéhez, hálával és csodálattal adózom, hisz hitem világosságát, az oltár és az Egyház szeretetét az ő nagy szerzetesfiának, Aquinói Szent Tamásnak köszönhetem. Ez a szentmise kifejezhetetlen kapcsolatot teremt köztem és közte. Az Eucha-

risztia titkos cselekménye áthidalja az elmúlt hét évszázad távlatát ; itt, Krisztus szentségi testének misztériumában megérzem és megértem, hogy mindnyájan egy test vagyunk, akik az egy kenyérrel táplálkozunk ; a szentnek immár ereklyévé vált testét is a szentségi kenyér éltette és őrzi az örök életre. Mennyi fény gyulad a szentmise titkából, micsoda erőközpont az Eucharisztia, melyből kétezer év óta élnek a hívek, tőle gyuladnak szeretetre a szűzek, belőle veszik az ígét a hit hirdetői ; ez a szentség ad tudományt a doktoroknak, buzgóságot az apostoloknak, hűséget és önfeláldozást a pásztoroknak. Megdicsőült szentek és földönjáró vándorok benne és általa találhatnak egymásra.

Az embernek nagyon bele kell zárkóznia önmagába, erősen rászzegezni szemét a szent ostyára, hogy a szent cselekményt bevégezhesse. Mert a titkot csak a lélek szem pillanthatja meg. Itt, ezen az oltáron azonban a testi szem túlságosan sok elfoglaltságot találna ; az oltár domborművei, szobrai nagyon is csalogatják abba az irányba, amit a hívő lélek «szórakozásnak» érez. Azért legjobb befejezni a szentmisét és aztán venni szemügyre magát a műalkotást.

2.

Szent Domonkos 1221-ben halt meg Bolognában ; 1234-ben avatták szentté. Holtteste kultuszának megfelelő tartót és elhelyezést kívánt. Koporsója elkészítésével Nicola Pisano-t bízták meg 1265-ben ; a sírkápolna díszítéséhez IV. Béla magyar király is hozzájárult két remekfestésű ablakkal. Leánya : B. Margit, szintén Szent Domonkos ruháját viselte a Nyulak szigetén.

A pisai mester nemcsak azzal fejezte ki Szent Domonkos korszakos jelentőségét, amit ábrázolt, hanem alkotásának stílusával is. Ahogy Szent Ferencnek sírtemploma Assisiben a renaissance festőművészetének vált bölcsőjévé, ugyanígy lett Szent Domonkos sírja az antik mintákon újjáéledt szobrászművészetnek első nagy alkotásává. Nicola Pisano a római és ókeresztény szarkofágokat utánózva faragta ki a márványkoporsót. Négy oldalát mozgalmas jeleneteket ábrázoló domborművekkel díszítette; tárgyukat Szent Domonkos életéből vette. Magát a koporsót 12 márványoszlopra állította; az oszlopokhoz angyalok símultak. Ezt az eredeti lábazatot később más alappal cserélték ki; a XV. század végén Alfonso Lombardi díszítette a koporsó alatti mezőt három relieffel (a középső a három királyokat, a baloldali Szent Domonkos gyermekkorából vett jeleneteket, a jobboldali Szent Domonkos megdicsőülését örökíti meg). Szent Domonkos szarkofágját oltárrá formálták, a koporsó fölé piramisszerű tetőt tettek, ezt Nicolo di Bari dolgozta ki a quattrocento ízlésében. A toldások, a kiegészítések nem bontották meg a műalkotás egységét; az egész úgy hat, mint egy ékszer-tartó, mely magasbalendülő hullámos körvonalaival, gazdag dombormű- és szobordíszével alkot belül rejtett kincséhez méltó foglalatot. Még a XVIII. század barokkművészete is talált díszíteni való felületet az oltár talapzatán. Giovanni Batt. Boudard francia szobrász Szent Domonkos temetését faragta ki rajta. Ez a síremlék a középkor nagy szentjének az itáliai művészet rinascimentójával hódol. Szent Ferenc és Szent Domonkos lelke tavaszt varázsolt a középkor vallási világába.

A legendák érdekesen fejezik ki a két rendalapítónak rokonhivatását. Mindkettő a romladozó Egyházat szilárdította meg; Szent Ferenc víziót lát; neki kell az omlani készülő templomot megóvnia, hogy össze ne düljön. Szent Domonkos síremlékén pedig egy relief III. Ince álmát beszéli el; a pápa úgy látja, hogy a lateráni templom fala dűledezik; Szent Domonkos válla menti meg az összeomlástól. Szent Ferenc a középkor bomló társadalmi rendjét újítja meg az evangéliumi életesménnyel, az osztályharcot gátolja meg azáltal, hogy megtartja eljegyzését a Szegénység Úrnőjével. Szent Domonkos a világnézeti harcba állítja bele a bölcsélet és hittudomány erős fegyvereit, hogy a középkor folyamán mindig csirázó antik eszmék ne pogány életesménybe sarjadjanak, hanem a keresztény humanizmus embertípusát neveljék nagyra.

Amikor Szent Domonkos rendjének angyali doktora, Szent Tamás felújítja az aristotelesi metafizikát, hogy az ész és a hit összhangját biztosítsa a keresztény világképben, Nicola Pisano vésője ugyanakkor az antik művészi szemlélet realizmusával alakítja át a középkori szobrászatot — éppen Szent Domonkos síremlékén. Mily lelket sugárzó lesz ezeken a domborműveken az arckifejezés, mily természetessé válik a szemek játéka, a kezek mozgása, a csoportok eleven együtttérzése; a legendás események riportszerű mozgalmasságot, ténylegességet nyernek; az alakokra rá lehet ismerni; nem típusok, hanem egyének, a szobrász megtalálta eredetijüket Bologna konventjeiben és polgári házaiban.

A későbbi kiegészítések nem nyomták el Pisano domborműsorozatát a síremléken. A művész Szent Do-

monkosban az apostolt és a rendalapítót akarja magasztalni ; ezért választ ki hat jellemző jelenetet életéből. Egi jelenés : Szent Péter és Pál apostolok mutatják meg neki hivatása útját. A pápa jóváhagyja az általa alapított rendet. A rend az ígehirdetésre alkalmas jámbor és tanult tagokkal gyarapszik, egyiküknek, B. Reginaldnak csodás elhivatását szintén elbeszéli a dom-bormű. A rendalapító csodával is gondoskodik testvéreiről. Isteni elhivatását az albi-eretnekekkel szemben úgy igazolja, hogy máglyára rakja az eretnekek könyveit és az evangéliumot ; az albiak könyvei elégnék, az evangélium sértetlen marad. Csodatevő hatalma egy lováról lebukott, halott ifjúnak feltámasztásában is megnyilatkozik.

Ezt a két utóbbi jelenetet mondja el a márványkoporsó homlok-oldala ; középen a Madonna, koronával a fején. Ajkán, arcán boldog mosoly hullámszik, szeme gyermekén pihen, kit királynői öntudattal tart karján. Ez a Madonna nem a bizánci templomok megszokott kegyképe ; nem is a gótika légiesen átszellemült eszménye. Alakján méltóság, arcán báj ömlik el, földieket ígésző szépség sugárzik róla. A mennyek királynéasszonya leszáll a földre, hívei közé. Mily meghittén símulnak hozzá a relief alakjai ! Ez a Madonna a következő századok Szűzanya-képeinek, szobrainak előmintája.

A Szűzanya-tiszteletnek új hullámát is Szent Domonkos indította el ; a szentolvasó vitte bele a népi ájtatosságba a Madonna kultuszát. Nicola Pisano ösztönösen érezte meg azt, hogy Szent Domonkos síremlékén a főhely a Madonnát illeti meg.

Az ókori művészet formakincse válik e síremléken a középkor nagy szentje eszméinek kifejező eszközévé. A krisztusi életeszmeny és világszemlélet összébékíti az antik műveltség értékeit az evangélium gyöngyeivel ; a renaissance művészete és a humanizmus szelleme ugyanazon töről fakad, ahonnét a Summák és a Divina Comedia eredtek. Szent Domonkost nemcsak a skolasztika nagyjai magasztalják, az ő dicsőségét nemcsak Dante hirdeti ; a keresztény művészet legnagyobb géniusza, Michelangelo is lerója adóját az ő síremlékén. Szent Petronius, Proclus szobra az ő kezemunkája ; az oltárkép leckeoldalának gyertyatartós angyala is az ő művészetének zsengeje. Húszéves volt, mikor ezt az angyalt megalkotta. Benne ifjúságának hitét, gigantikus szellemének térdreomló alázatát, szíve mélyének fra-angelicoi tisztaságát tette Szent Domonkos síremlékére.

Róma mindenki hazája.

I.

Régen volt már, sokáig hallgattam róla. Azt mondta valaki, a honvágy idegenben átlag két hónap múlva támad fel, elhagyott hazánk után. Azt gondolná az ember, a honvágy békén hagyja azt, akit hivatása szólít az örök városba, akinek megvan a reménye, hogy nyolc-hónapos iskolaévének a végén úgyis hazamehet a Tiberistől a Duna mellé, a hét halom városából a pannoniai Szent Hegyre. Ezt hittem én is, mikor Róma lakója lettem és zarándokszívem vágját nap-nap után olt-hattam a szenthelyek látogatásával, időmet kitölthettem a legszebb studiumba való elmerüléssel. De csalódtam.

Megjött a karácsony. Első karácsonyom Rómában. Hogy siettem a szent éj vigiliáján a Santa Maria Magioreba, letérdelni a betlehemi jászol előtt, hívogatni hitünk legbájosabb titkát, idézgetni a csodás misztérium minden mozzanatát. Micsoda boldogság árad az ilyen ereklyékből, melyeket Róma azért gyűjtött össze, hogy szent városa legyen az egész kereszténységnek! Rómában az egyházi évet egész másként éli át az ember, mint másutt. Amikor a misekönyv stációs templomot jelöl meg, elzarándoklunk oda, ahol valaha nagy Szent Leo, Nagy Szent Gergely mondták el a Breviáriumban ma is olvasott homiliáikat. A római szentek, vértanuk ünnepein búcsújáróhellyé változik különben alig látogatott

templomuk. Ilyenkor fölkereshetjük életük és szenvedésük színterét, ellátogathatunk katakombájukba, onnét, mint pl. Szent Cecilia vagy Ágnes napján, gyönyörű bazilikájukba, nyomon követhetjük legendájuk adatait, a helyszínen győződhetünk meg arról, hogy a legenda színezte ugyan a valóságot, de meg nem hamisította. Alig van nap, melyen a zarándok ne találna Rómában megfelelő célpontot, hova lépteit irányíthassa napi sétája alatt.

Hogy az Úrnak és apostolainak ünnepeit is a közelség érzésével ülhessük meg, Róma összegyűjtötte Jézus életének, szenvedésének emléktárgyait, apostolainak ereklyéit, elhelyezte őket gyönyörű bazilikáiban.

Rómában élni nagy kegyelem.

Érdekes, hogy a honvagy mégis karácsony estéjén vágott belém kegyetlenül. Most már úgy érzem, ez a természet harca volt a kegyelemmel, de akkor más-ként éreztem. A Maria Maggioreból elmentem az Aracelibe a Capitoliumon, belenéztem a Bambino tágranyilt szemeibe ; a Bambino oltárának öre, egy ferences testvér, megmutatta azokat a leveleket is, melyeket az egész világról írtak a Bambino-nak. Legtöbbször csak így : Al Bambino Gesu, Roma. És ezek a levelek idetaláltak, odatették őket a kis Jézus szobra elé. Egy magyar levél is volt köztük. Valahonnét egy rábamelléki plébániáról írták a levelet, nagyobb hitelesség okáért a borítékon rajta volt a plébánia pecsétje is. Hogy mi volt ebben és a többi levélben, azt csak a Bambino tudhatta — odafönn az égben.

Bizonyára papírravetett, borítékbazárt imádságok, halkán elsúgott szavak, melyek irgalomért, áldásért

esdettek, alázatos kérések az imádság galambpostáján. Mily megható is az, mikor a vágyak kelnek zarándokútra és eljutnak a Kisded színe elé. Nekem könnyebb volt a dolgom. Nem kellett levelet se írnom, csak ott közvetlen közelről kérnem boldog ünnepeket magamnak és az otthonvalóknak. Mert az a hazámból ideért levél messze vitte gondolataimat azon délután.

És mire hazaértem az Aventinusra, körülrajzottak régi karácsonyi emlékeim. Az emlékek nagyon elevenek lettek. Mint kisfiú mentem fenyves dombháton, sötét éjszakán egy fénylőablakú, messzi templom felé szüleimmel, testvéreimmal, behavazott úton és a sok fenyő, mint karácsonyfa szegélyezte az utat. Régi szép énekek szólaltak meg fülemben : Mennyből az angyal, Csordapásztorok, Krisztus Jézus született, egészen ismerős hangon, melyben az orgonabúgásból csengő leányének villant elő a tercek aláfestéséből. Mintha álomképek törtek volna rám ; oly gyorsan változott régi karácsonyaim színtere és hangulata. Pásztorjátékot játszottam, mint novicius Pannonhalmán, tiroli népénekek foszlányai, a Stille Nacht édes melódiája búgtak bennem, muzsikáló kis betlehemi Jézuska üveghangú csilingelését hallottam és úgy éreztem, ez a hang a Tisza partjáról hallatszik felém, hol most gyujtják meg a karácsonyfa gyertyáit egy barokk-bútorú nagy szalónban.

Amikor szobámba értem, keservesen döbrentem rá arra a valóságra, hogy sehol a házban nincs egy karácsonyfa, nem csenget senki a gyertyagyújtásra, az este, a vacsora olyan, mint más böjti napé, az éjfélvárás családias együttléte sincs meg és nem vár rám semmi

meglepetés a karácsonyfa alatt. Hogy kívántam volna most csak egy fenyőágot angyalhajjal, aranydióval, ragyogó gyertyával! Az ablak alatt nagy pálmalevelek vetettek árnyékot a kiszűrődő villanyfénybe, két szökőkút vize csobogott, a Testaccio városnegyedének, a Gianicolo hegyoldalának házain, palotáin, templomain fényvonalak remegtek. Úgy szakadt rám az idegenség, a dűslombú pálma helyett szívesebben láttam volna ablakom alatt akár egy pár kopasz akácfát is, behavazott fenyőről álmodni sem mertem.

Pedig *egyébként* megvolt minden, ami a szent éjt számomra boldoggá tehetné. Az Anselmo kórusán énekeltem századmagammal az egyházi év legbűbájosabb zsolozsmáját. Talán a bethlehemi angyalének melódiáit leste el az Egyház, mikor azt a zsolozsmát kótára vetette. Mily édesen hirdette meg az ünnep tárgyát az invitatorium: *Christus natus est nobis, venite adoremus*. Egy letűnő korszak — aion — prófétai sóvárgása oldódik fel a zoltárookban, antifónákban, lectiókban; a karácsonyjéj szentséges örömében, az előénekesek hangjában az elragadtatás boldogsága lebeg.

Mégis úgy éreztem magam, mint ki dűsan terített asztal előtt kénytelen koplalni, mert se ételnek, se italnak ízét, illatát, jóságát nem érzi.

2.

A honvágy úgy jön az emberre, mint a tengeri baj. Elhagytuk a partot, a hajó ingását először úgy érezzük, mint a kellemes ringatást, aztán szeretnénk valami nyugodt vonalat látni, de inog már a messze part is, a víz színére fokozódó gyötrelemmel nézünk;

futni kellene, menekülni valahová, ahol idegeink nem veszik át a tenger ringását, a hajó ingását, a motoroknak a kabin falába surrant rezgését, bűgását. Ami aztán következik, arról jobb nem beszélni. De a honvágy kínjáról lehet beszélni. Ez nem a gyomrot, hanem a lelket forgatja fel. Mert hogy egy ember karácsony éjjelén bomoljon meg Rómában úgy, hogy a szent éj varázsa kinná váljon benne, a legművészebb korálistól valamely dunántúli falunak vagy tiszamenti tanyának népénekét hallja, és az ég előcsarnokának tetsző bazilikából jégvirágosablakú zsúfolt falusi templomba kívánczozzék ; ez nem lehet más, mint a lélekbe szorult tengeri baj. És nem segít rajta más, mint az éjszaka, ha aludni tud az ember. Mert hiába ébred azzal a reménnyel, ma jobb lesz, hiába erőlteti magába az ember Róma szerelmét, hiába győzködik önmagával, hogy itt megtalál mindent, amit a hit, a művészet, az emberi nagyság alkotott, mert egyszerre csak sárosnak, piszkosnak látja a szöke Tiberis vizét, a Roma aeterna utcáin bántja a lárma, orrába szökik az eddig észre se vett halbűz, már botránkozik a sikátorok fehérenműkiállításán. Eddig mint újdonságot élvezte a makarónit, az olajat, az olasz konyhában talált valami jót is ; most egy darab hazai kolbászáért szívesen lemondana az egész ünnepi pranzone-ról. A Palatinuson vérvörös rózsák nyílnak a szabadban, a Pincion primulák és krizantémok tarkállanak ; otthon, az Alpokon túl pedig a veréb is lefagy az ágról. Mégis . . . A honvágygal nem lehet disputálni.

Micsoda benső küzdelembe kerül ilyenkor, hogy az emberben valami is maradjon a valóságérzékből,

hogy észrevegye az ősi romokat, a Forumot forumnak nézze és ne rendetlen köhalomnak, hogy a Szent Péter kupolájának gigantikus fönsége igájában tartsa és ne engedje képzeletét mindig másfelé kalandozni!

Mert a honvágy kétlakivá teszi az embert. Elmondhatja magáról, hogy «csak a teste» él ott, ahol éppen van; A lelke másmerre jár, másutt érzi magát otthon. Egészen beteg kíváncsisággal várja az ember a hazulról jött leveleket, vjságot, megnéz mindent, amit otthonról hozott magával; noteszének egyébként semmitmondó bejegyzései is napok, hetek kellemes emlékeit elevenítik fel otthonélő fantáziájában.

Még jó, hogy az ember a bajt bajnak érzi és keresi rá az orvosságot.

3.

Volna a honvágynak orvossága: hazamenni, pár napot otthon tölteni, aztán vissza. Így képzeltem akkor, lehet, hogy nem segített volna ez sem.

A gyógyulást másutt találtam meg. Magában Rómában.

Karácsony másnapján utam Szent István első vértanunak coeliushegyi templomához, a S. Stefano Rotondohoz vitt. Magányosan mentem át a S. Sabahalmon, hol a gyerekek zsebemben kotorásztak szentképért, jól ismertek már; soldot nem fogadtak el, de a Breviariumomat végiglapozták, hogy szentképet találjanak benne. Magyar szalezianusok, anselmoi hallgatóim gondozták az itteniek lelkét; hogy össze tudtak olvadni ezzel a közvetlen, az idegent megszokott néppel, mely a papban atyát lát és nem idegent. Az egyik

szaleziánus nevét is olasszá tette. Könnyen ment neki : Harangozó helyett Arangoso-t nyomtatott a névjegyére. Érdekes, hogy mások hogy bele tudják magukat élni az idegen környezetbe, vállalják a nép gondozását ; az olasz gyerekek tán közelebb jutnak hozzájuk, mint a szombathelyiek, vagy a rákospalotaiak.

Belülről mintha éles kritikát kapott volna az én akkori lelkivilágom. Pedig a honvágy hajtott a S. Stefano-hoz is. Az gondoltam, itt magyar talajra érek. Hiszen ez a templom és kolostora — a középkor folyamán a magyar pálosoké volt. Róma sokszáz templomából jutott akkor is minden népnek ; a templomok nevei is őrzi néha ennek emlékét. Az út a S. Gregorio Magno mellett visz fel a Coelius-ra, ez a templom a magyar bíboros tituláris-temploma most. A mai Róma is otthont ad valamennyi népnek. Ha ezer évvel korábban élnénk, akkor a Kardinális saját cím-templomának plébánosa volna ; ma ez a viszony szimbolikussá vált ugyan, de mégis nagyszerű kifejezése annak, hogy a szentváros az egyetemes egyház székhelye. Ma már az öt világrész mindegyikének van bíborosa, minden bíboros egy-egy népet, országot vagy világrészt is képvisel ; mindegyiknek van bíborosi címtemploma.

A S. Stefano-nak Szent István napján van a stációja. A hozzávezető úton, mintha búcsújárás vonulna. Mily színesek ezek a római utak a stációs-templom körül ! Akinek kedve van hozzá, abban is szórakozást találhat, hogy az arcszínből, az elkapott beszédből próbálja megállapítani, milyen fajhoz vagy néphez tartoznak azok, kik csoportban róják vele együtt az utat. Aki már ismerős Rómában, annak könnyebb

dolga van ; minden szemináriumnak megvan a maga külön egyenruhája ; valóban nagy találékonyság kellett hozzá, ruhaszínnel, a cingulum színével megkülönböztetni az egyes szemináriumok lakóit. Csak az apácák leleményesebbek a szemináriumok alapítóinál ! A szívárvány színskálája ugyancsak kevés volna, ha a római kispapok egyenruháját annak alapján lehetne csak megalkotni. Ezért kell tarkítani, színváltozatokat összerakni, hogy a hét alapszín valamelyik kombinációjában ráismerjünk egy-egy szemináriumra. A S. Stefano körül és benne a stációs napon a vörös szín uralkodik, mint a pipacs a májusi vetésben. A magyar-német kollégium kispapjai otthon érzik magukat ebben a templomban, hisz a pálosoktól a XVI. század végén a magyar papnevelő kapta meg a templomot és javadalmát és ezen a joron birtokolja most is azt az egyesített Collegium Germanico-Hungaricum.

Amikor az ember belép ebbe a tarka világba, a színes jelenből az egyetemes egyháztörténet másfél évezredét és a magyar történelem évszázadait pillantja meg az ősi bazilikában. A köralakú épület benső terét két gyönyörű, körbefutó oszloposor tagolja három körre, a szélső kört kápolnák sora koszorúzza. A benső kört kecses, karcsú ioni oszlopok, a közbensőt hatalmas korinthusi oszlopok állják körül. A kupola dobját húsz körablak töri át, hogy a római nap ragyogó fénykévéivel világítson rá a templommá vált áruházzá festői csoportjaira, a kápolnák mozaikjára vagy barokk festményeire. Ezek a festmények igazán nem érdemlik meg a rájuk eső napfényt ; vértanujelenetek, Pomerancio-tól ; csupa borzalom és iszonyat, a macellumnak tar-

tott épületből ember-mészárszéket festett a piktor szadista fantáziája. Pedig kár volt ezt az egyszerűségében monumentális, minden ízében antik ízlést és arányt kifejező csarnokot képekkel elrontani ; milyen más lehetett akkor, midőn falait még a színes porfír-, szerpentin- és márványburkolat díszítette ! Simplicius pápa (468—483) avatta fel az első vértanu tiszteletére.

Valaha azt gondolták, hogy ez az épület állt már a pogány világban, mint pogánytemplom, vagy húsház. A keresztény érzés hajdan nem botránkozott meg azon, hogy egy áruházból, húspiacból templomot csináltak. Ha ilyen ma történnék, bizonyára akadna a történelmi stílusokért, a románért vagy gótikusért rajongó esztéta, aki még a pápáról is leszedné ezért a keresztvizet ! Mennyi elméletet gyártottak és gyártanak még ma is az «ars sacra» lényegéről, a vallásos és profán építés különbségéről, mennyi támadást kell elviselnie egy-egy elszánt művésznünknek azért, mert a profán építésben bevált formaelemeket templomokon is meri alkalmazni ! Mert hogy a szent művészet nem dolgozhat olyan formákkal, melyeket áruházon, pályaudvaron stb. szoktak felhasználni ! Róma ezért is jó, mert az elméleteibe beszűkült embert a maga kétezeréves kereszténységével — katolikusra tágítja ! A katolicizmus pedig a természet és a természetfölötti összhangját hirdeti a hegyi beszéd és Szent Pál levelei óta. Ahogy Szent Pál elvben nem tiltotta a macellumba került áldozati húsnak megevését, még kevésbbé tiltotta volna a profán épület szent célra való felhasználását. Mert hisz a természet is, a művészet is, Istentől való és az ő dicsőségét szolgálhatja. Rómának eredetileg pogány temploma

vagy profán épülete közül hány lett keresztény templommá, bazilikává !

Az Egyház nem húz oly határvonalat a szent és profán közt, mint a pogány haruspex, nem kiáltja oda a népnek : *procul estote profani*, nem zárja be szűk, hozzáférhetetlen cellába az Istent, hanem tágas, téres csarnokban gyűjti össze a népet a szent misztérium megülésére. A bizánci, keleti templom ikonosztázzal a szentélyt és a legszentebb cselekményt elzárja a néptől; ebben valahogy az antik religio életérzése, az isteninek hozzáférhetetlen volta fejeződik ki ; a római Egyház tudatosan állítja a nép szeme elé a legszentebbet, midőn liturgiájában, templomának berendezésében a hiveket bekapcsolja az áldozati cselekménybe.

Vannak tények, melyek dogmákat fejeznek ki és elméleteket, véleményeket rombolnak le. A római egykori pogány templomok, csarnokok templommá válása is ilyen tény.

Igaz, hogy akkor nem ezt kerestem benne. Más. Valamit, ahol egészen otthon érzem magam, mintha hazámban volnék. Azt is megtaláltam.

4.

Majdnem ráfizettem arra, hogy nem szoktam úti-kalauzzal járni. Megkerültem a kápolnák sorát, lestem, hol találok valami magyar vonatkozású képet, szobrot, hisz ez a hely évszázadokig volt magyar kézen, el se tudtam képzelni, hogy egykori pálos lakói ne hagyták volna itt emlékét magyar voltuknak. Szólni se akartam senkinek. Már-már kifelé indulok csalódottan.

A bejáratnál liziői Szent Teréz szobra állt. A szen-

teknél nem nézi az ember nemzeti hovatartozását ; ennél meg pláne nem. Megálltam előtte, szembenéztem vele. A megszokott tartású Kis Szent Teréz-szobor volt, kezében a rózsákkal. Már százat is talál ilyent az ember. Amint szemébe néztem, az volt az érzésem (nem akarok most misztikus élményekkel hivalkodni), hogy a szemével akar valamit mondani. Oly határozottan nézett velem szembe, oly élőn, kifejezőn. Hogy mi volt a szemében?

Nem mentem ki a templomból, mint ahogy akartam, hanem amerre a szobor nézett, arrafelé fordultam és mentem a templom közepe felé. Még nem is tudtam, miért engedelmeskedtem neki. Csak azt éreztem, hogy valamit elfelejtettem megnézni. Persze, hogy elfelejtettem, hisz a padlóra eddig nem is néztem.

Most egész véletlenül odaesett a szemem, fektetett, relieves márványtáblát látok, palástjába burkolt főpapot, arcvonásait a rajtajárók léptei évszázadok óta ugyancsak lekoptatták. A sírfelirat szövegét betűzgettem.

Alul ezt a verset olvastam ki :

Natus quod gelidum ad Istrum
Romana tegier viator urna
Non miraberis, si existimabis istud
Roma quod est patria omnium fuitque.

Fagyos Dunánál látott napvilágot,
Most Róma sírköve takarja.
Vándor, ne csodáld, de eszedben forgasd :
Ma is mindünk hazája, Róma, az is volt.

Most már arra is kíváncsi voltam, ki mondja ezeket *épp most* nekem. A sírlap körirata adott felvilágosítást. Lászlai János (írva : Jo. Laszo) erdélyi főesperest temették itt el 1523-ban, 72 éves korában. Akkor nem volt mindjárt módom pontosabban utána keresni, ki volt ez a Lászlai János.

Több mint négyszáz esztendeje, hogy Lászlai János apostoli gyóntatót idetették a sírba. Amikor Szent István vértanu napján 1929-ben sírköve feliratát olvastam, mintha gyóntatószéke előtt állottam volna és ő felismerte szótlán töprengésemet, kínzó hazavágyásomat. Úgy szólt hozzám, mint a lélek embere. Szavának az a régi sír még nagyobb nyomatékot adott.

Hosszú vándoréletének gazdag tapasztalatából leszűrt bölcsességével szólott hozzám. Tudtam, hogy a fagyos Duna vidéke neki is kedvesebb volt, mint a hét halom kékegű városa. Megélte otthon rokonának, Hollós Mátyásnak dicső uralkodását, maga is azon volt, hogy az antik Róma szépsége művészetével, tudományával, költészetével megigézze dunamenti szittya népét. Magyarsága megnemesedett rómaiságától ; hazáját ő maga is gazdagította az itáliai rinascimento művészi alkotásaival erdélyi székesegyházában, Gyulafehérvárott. Hogy várhatta öreg korában a pápaválasztásra érkezett bíborost, Bakócz Tamást, micsoda reményeket táplálhatott diadalmas bevonulásakor töröktől szorongatott nemzete megmentésére ! Rómajáró magyar zarándokok, a gyermekkirály (Lajos) és a püspökök követei gyakran felkeresték és haza vágyó szíve mindig jobban elszorult hazája sorsán.

Róma akkor is a világ szíve volt. Itt, ahol a pápai

udvart is megszállotta az antik Róma életvágya és hatalmi törekvése, ahol nap-nap után láthatta Rafael és Michelangelo művészetében az új embereszmény ki-virágzását, a Szent Péter-templom magasba szökését, Európa népeinek zarándokseregeit és követjárásait, az öreg humanista a magyar végekről, az erdélyi határokról, a dunai végvárakról baljós híreket hallott. Halála előtt két évvel a kirá'y követe bejelentette a Szent-széknél Nándorfehérvár elestét. Hét éves gyermek volt, mikor dicső rokonai, Hunyadi és Szilágyi felmentették a várat. Hetven éves lett és a német val'ási megoszlás-ból, a francia király és a német-római császár ellen-ségeskedéséből, a pápai politika határozatlanságából — az öreg ember jövőlátó balsejtésével figyelte hazája romlásának jeleit. Otthon pártoskodás, önzés, torzsal-kodás, konclesés ; az ifjú király érzékiségének rabságá-ban, mágnásainak uzsorájában. A jobbágy eltiporva ; a nemes izgatók és pártütők zsoldjában, a király a hatal-masok markában. Lászlai János érezte, jön a vég. Saját vége, halála nem aggasztotta, csak az, hogy nem tud hazamenni, megpihenni kanonoktársai sorában, otthon, a gyulafehérvári kriptában. Minek is menjen most, mikor minden összeomlik fölötte és hazája fölött. Talán mire hazaér, török lovak piszkítanak egyházának szent falai közt !

Elkészítette sírját. Humanista volt, sok ókori sír-feliratot olvasott. Tudta, hogy a sírfelirat az utolsó alkalom arra, hogy az ember szóljon az utódokhoz. Nem kér imádságot, mint ahogy az előbbi században még szokás volt, nem ajánlja magát az Isten irgalmába, nem sóhajt az örök haza felé. Földi hazájára gondol. Arra

a földre, melyen született, melyben pihennie kellene. Érzi, hogy lelke hazajár, még a sírból is, ha erőt nem vesz magán, ha szívét ide nem köti a szent városhoz.

Tanult magyar volt, világot látott, nagy multat ismert. Tudta, hogy a magyar mindenütt idegen, testvértelen ; csak otthon nem a Duna mentén és itt nem, az örök városban. Róma mindenki hazája.

Ezt mondta nekem is, olyan erővel, mint ahogy a lelkiatya szól néha a gyónás végén. Az ilyen szavak nyomában elül a lélek viharja, megnyugvás száll a gyöt-relemre.

Mikor elhagytam a templomot, hálásan néztem Liziói Szent Teréz szemébe.

Római levél. I.

Kedves Szerkesztő Uram.

Magáról Rómáról írok most neked. Arról, mely annyira *régi*, hogy «örök»-nek nevezzük — és azért *új*, mert *örök*.

Ha most látnád és összehasonlítanád két évvel ezelőtti benyomásoddal : te is *újnak* tartanád. Rómában alig lehet pár lépést tenni, hogy az ember ne lészen valami megújulást. A falakon kívüli Róma úgy épül, mint egy amerikai nagyváros. A régi Campagna mindig veszít, a város folyton nyer. A szabad levegőt, pázsitot kereső embernek mindig nagyobb utakat kell megtennie, hogy kiérjen a hepe-hupás mezőkre, hol pineás, ciprusos dombtetőkön ódon házak és romok tűnnek elő. A falakon belül pedig (és ez az érdekes) Róma azáltal újul meg, hogy a *régi* Róma kerül elő a földből, a szó szoros értelmében : a föld alól. Akármerre mész, szemed először a rombolást látja ; nagy-szabású rombolást, egész utcarészletek, házsorok dűlnek le napok, hetek alatt. Ha figyeled, miért ez a sok pusztítás, lassankint rájössz, hogy a rombolás után mindig marad valami ; egy pár fal, a lapos, széles téglákról messziről látod, hogy a császárok korából való ; mint régész, — akár a pontos időt is megmondhatod a téglák formájából, az építési módból (én még nem vittem ennyire !). Vagy néhány oszlop, fríz, vagy legalább a régi épület alapfalai ; a föld alatt pedig most

pincének látszó helyiségek, voltakép a régi épületek földszintje. Itt is, ott is — szobrok, régi freskók, torzók kerülnek elő. A Capitóliumon már gyűjti őket a Museo Mussolini!

Főleg a régi Róma középpontja, a Capitólium tája kap egészen új képet. Úgy képzeletben elvezetlek a Capitólium körül. Kezdjük az utat a Tiberis hajlásától, a Bocca di Veritatól, ahol még egy éve a csudaszép S. Maria in Cosmedin-bazilika (oly épen maradt emléke az ősi keresztény templomoknak) idomtalan, otromba épületekkel, raktárhelyiségekkel volt körülvéve, melyek közül szép harangtornya alig tudott kiemelkedni. Most a templom homlokzata és a Tiberis közt szépen ápolt park húzódik végig. A parkban a régi szökőkút, mellette a kerek Vesta-templom egészen szabadon áll. A szem nyugodtan gyönyörködhetik karcsú formájában, szép korinthusi oszlopaiban. (Csakúgy mellékesen kívánná az ember, hogy a másik, egészen ép ókori emlék — a Pantheon is szabadulna már meg lehetetlen környezetétől.) Ugyanitt a S. Maria Egiziaca néven ismert pogány templom is megfelelő környezetet kapott. A szem a Tiberis partjától egyenes vonalban, széles, szabad téren át láthatja most a négy nyílású Janus-kaput, mellette a velabroi Szent György-templomot és fölöttük a Palatinus festői fáit. A Bocca di Veritatól közeledve a Capitólium felé — a S. Nicola in Carcere mellett kezdenek megint a régiségek kibontakozni. A S. Nicola jobboldali fala — most világosan mutatja, hogy bizonyára antik templom fala volt; mellette a lebontott ház alapjai földalatti építkezéseket rejtjenek. A Marcellus-színháznak a Capitólium felé

néző oldala már egészen úgy hat, mintha a Colosseum elliptikus hajlását másolták volna ide. A Tor dei Specchi-monostor (Római Szent Franciska lakása volt, most az ő oblátái lakják) középkori homlokfala már nem szűk utcára néz, hanem széles úton át a zöldelő domboldalra, a domboldalra meredő hatalmas sziklára — és ha másból nem tudná az ember, legalább az ékes feliratból megtudja : ez a *tarpei szikla*, mely most íme megint visszanyerte ókori, természetes arcát azáltal, hogy a hetvenes évek óta oly buzgón eléje rakott szemét-épületeket elborotválták róla.

Innét néhány lépés a Capitolium feljárata és az Ara coeli templom hatalmas lépcsője. Ennek bal oldalán — megint rombolás, a rombolásból romok maradtak meg ; egy kedves trecento-freskó vonja magára a figyelmet a romfalon. A Piazza Venezia most legalább kétszer akkora, mint volt évekkel ezelőtt. A hatalmas gótikus Palazzo (most Mussolini székhelye) nyugoti oldala már teljesen szabadon bontakozik ki és vele a középkori Róma egyik legszebb épülete nyeri vissza esztétikai hatását. Az ember el se tudja gondolni, hogy a pápai uralom bukása után milyen érzéketlen Náthánok és más, a világot gseftnek néző emberek kezébe került az örök város kormányzása ! Mily nehéz most a sok szemetet elhordani, mit ők ideraktak ép a Capitolium tájékára ! Hisz még mindig itt áll a Viktor Emmanuel-emlék és a Traján-fórum közt egész csomó formátlan, magas, piszkos bérház, mely egészen elrontja a Capitolium környezetét. A Traján-fórum tözsomszéd-ságában történtek a legnagyobb ásatások mostanában.

Legutóbb Iosi professzor vezetésével néztük meg

ezeket az ásatásokat. A Traján-fórum keleti oldalát a Via S. Eufemia szegélyezi, melynek folytatása a V. Alessandrina. Ebből a két utcából az ásatások után ép csak az *út* maradt meg. Az út pedig jó emelet-magasságban megy most a Traján-fórum és az út másik oldalán húzódó fórum-sor között, mely most az egész Augustus-fórum végéig ki van bontva.

Az ásatások és a bontások eredményeképp most már legalább képzeletben kiegészíthető az a basilica Ulpia, melynek öt hajóját, a hajókat osztó oszlopsorokat ép a régi Traján-fórum őrizte meg — részben. A bazilika hajóinak apszisai arra a domboldalra támaszkodnak, melyen most a via Nazionale visz a S. Catherina templom felé. Az egyik szélső hajó apszisát a záró félkör boltozatával meg is találták abban az épületben, melyben a «Nero-tornya» (igazában középkori torony) emelkedik ki. A basilica Ulpia tözsomszédságában, vele párhuzamosan hatalmas fórumrészlet bontakozik ki, mely nyugat felé most kitűnő művészi elzárást ad a Traján-térnek. Széles átmérőjű félkört zár le az a kétemeletes Nerva és Traján-kori épület, melynek félköríves zárófala az ásatások legszebb emléke, a monumentális római építészetnek igazi szemléltető példája. A nagy reneszánsz-kori és barokk-építők szerkezeti és díszítő motívumai albumszerűen jelennek meg rajta. A hatalmas épület talán árucarnok lehetett hajdanában. Továbbmenve a fórunsoron, (ezek mind császár-fórumok voltak), a róduszi kereszties lovagok palotája szomszédságában Mars Ultor templomának alapjait, tört oszlopait találták meg; az Augustus-fórumon egy másik templomot. (Venus?) Hogy a tudománynak, műtörténetnek ezek az

ásatások mennyit használtak, azt még alig tudják felbecsülni. A régi Róma térképe, a császár-fórumok összefüggő sora — most sok problematikus, pontozott vonalat húzhat meg milliméteres pontossággal. A Colosseumtól a Tizenkét-Apostolig (Dodici Ap.) a Palatinust, Capitcliumot, a köztársasági és a császári fórumokat most már könnyű rekonstruálni. Hogy az ásatásoknak gyakorlati haszna is van, az természetes. A munkanélküliség kérdését itt ilyen módon oldják meg.

De azok, akik ezeket a rombolásokat, ásatásokat, kutatásokat fizetik, akik az állam vagyonát erre áldozák, nem pusztán a régészetnek akarnak kedveskedni, nem is azért bontanak le utcákat, hogy legyen egy pár új pont Rómában, ahol magas, vézna, szemüveges amerikai és angol misszek, német tanárnők előbb a Baedekerben csinálhassanak, szemüvegüket is letéve, fölfedező utakat, hogy aztán kiolvashassák a könyvből, hogy mit is látnak és mit kell látniok e helyeken. Nem. Mussolininak, a fascismusnak kedves lehet az archaeológia és még kedvesebb az utazók itt elköltött pénze, — de a legfontosabb számukra az, hogy a mai olaszba beleneveljék azt a tudatot: te a régi római imperiumnak vagy kései katonája, a régi Róma fénye ömlik el rajtad — ne csak az árnyékában élj a régi fénynek! Az utcáknak is le kell borulniok, a földnek is meg kell nyílnia, hogy a mai olasz-öntudat megkapja a római világimperium öntudatával való egységét. Hiszen kedves látvány: a Konstantin-féle diadalív táján látni a gombozó gyerekeket és érdekes a hatalmas félvad macskasereglet a Traján-fórumon. A Baedekeres utazó mulat ezeken. De amikor a gombozó gyerekek felnő-

nek és lelkükben kialakult az új népi öntudat, a fascis-musnak katonái lesznek és — ki tudja, tán megint a légiók járnak a diadalívek alatt — föl a Capitoliumra — borostyánosan.

Én nem tudom, hogyan és hogyan nem, de ez a sok ásatás, a földnek ez a megnyitása — idegenül hat rám. Valahogy úgy érzem, kibontott temetőben járok, nyitott sírok közt. Még nagyon rajta van az ásatásokon a rombolás szaga. Azé a rombolásé, mely valaha eltemette a régi Rómát és azé, amely most megnyitja a temetőt. Miért nyitogatják a temetőket? A csontokra kíváncsiak, vagy azt a *lelket* akarják terhétől megfosztani, melyre ez a mély földréteg másfél évezred alatt rakódott rá? A rómaiak a földbe távozó után azt a sóhajt küldték: *Have anima candida, sit tibi terra levis*. Isten veled drága (fehér) lélek; legyen neked könnyű a föld! Amikor a kereszténység győzelme folytán halott lett a régi Róma, amikor Szent Ágoston nagy gyászbeszédét, a De Civitate Deiben (Isten orszá-gáról) megtartotta a halott római lélek, a halott imperium és kultúra fölött, alig sóhajtott ily lágy sóhajjal utána. Hisz mond róla, a római lélekről sok jót is, de egyszerűen, megszorítás nélkül candidanak, fehérnek, ártatlannak nem mondhatta azt a lelket, melyben a sötétség még elnyomta a világosságot, az ördögi lélek az Isten Lelkét. Nem is kívánhatta, hogy könnyű legyen neki a föld. Hogy könnyű legyen az a föld a pogány Róma lelkének, melyen immár a vértanuk unokái járnak azok fölött, akik atyáik vérért vették? Az új életelv, a keresztény szeretet bizonyára megbocsátott a holtaknak, de a földet nem kívánta könnyűnek

Róma lelke fölött. Tán azért, hogy megint kiszabadulhasson alóla?

Bármily nehéz, vastag réteg rakódott le évezred alatt a régi Rómára, a föld mégis — *könnyű* maradt fölötte. A *lélek* csak kiszabadult a föld alól. Amit mi reneszánsznak nevezünk, — nem más, mint az eltemetett római léleknek felszabadulása — a földre, a föld fölé! És — valljuk meg őszintén — egészen szűk, már nem is elemi iskolás okosság az, mely csak *egy* ilyen reneszánszt ismer — úgy a XV. század közepe tájékától. Hisz — a római lélekben, *ami jó* volt, az sohasem halt meg, a kereszténység se temette el. Azt, ami benne természetes, egészséges erkölcs, szilárd jog, tökéletes államgépezet, törvényhozás, ha nem is eredeti, de mégis monumentális művészet volt, azt épp a kereszténység mentette meg, azt a Corpus Juris, aztán Szent Benedek Regulája, a római bazilika-templom és a német-római birodalom a középkor elejére átmentette és tovább őrizte. Szeretném, ha valaki ugyanoly német pedantériával keresné pl. St. Gallen és Reichenau IX—XI. századaiban — a reneszánszt, mint ahogy már megtalálták a XV. században. De az a föld a régi Róma fölött — *könnyű* maradt a római lélek azon rétege számára is, melyet jobban is eltemethetett volna.

És ezért nézek én valahogy idegenül ezekre az ásatásokra. Nem mintha nem szeretném azt a sok értékes művészi és tudományos kincset, mely így előkerül. Nem is azért, mintha félnék azoktól a márványszobroktól, melyek előtt valaha tömjének égtek. Ezek az istenek már régen halottak; ezeknek tömjént már nem gyujtanak. Hát mi az, ami mégis aggaszt?

Nem szégyenlem bevallani : ahogy félek a temető feltörésétől, a békén pihenő csontok összezavarásától (ehhez nem kell balladai hangulat és homály), épúgy félek a *lelkek megzavarásától*, mely a temetőfeladásokkal rendszerint velejár.

És a *halott Róma* minden megbolygatása az emberi lélek megzavarodásával járt. Akkor is, midőn a középkori német-római császárok elirígyelték Augusztusnak és utódainak már eltemetett világi impériumát. Akkor is, mikor jóhiszemű kardinálisok, rajongó régészek és művészek, ábrándozó filológusok vetették rá magukat a XV. században Róma föld alá került romjára. Lett ugyan rinascimento, de felszabadította a régi Róma minden ördögét ; a gögöt, élvhajhászást, önzést (még ráadásul elnevezte szentnek), a kételyt, hitetlenséget, azután a babonát és herezist. Nem úgy jártak azok a kardinálisok, mint a bűvészinás? Mily nehéz volt a barokk-kor egyházának megkötni a sok elvadult szellemet, mely a földalatti Rómából szabadult fel — sírjának megbolygatása miatt ! És talán sikerült mostanáig megkötni őket? A protestantizmus, a francia fölvilágosodás, Napoleon impériuma — nem mind a régi Róma kóbor szelleme?

Most pedig tovább ássák Róma földjét. Attól félek, megbolygatják a legmélyebb réteget is. Azt, amelyben az ősi római *farkas* pihen. Az őseket szoptató farkas. A római lélek legsötétebb erét tápláló szellem : a farkas. Mert van igazság ebben az ősi *totem-szimbolumban*. Nem látod-e a római impérium legelső kibontakozásában és fejlődésében : a ragadozó farkas útjait és igazán farkas-étvágyát, mohóságát? Azt, amely, ha kell, nőket rabol,

ha kell, rabszo'gákat? Városokat foglal, majd országokat? Népeket igaz le és világokat? Az a farkas-anya a maga tejét adta Romulusnak és Remusnak. Vérré vált utódaiban a farkas-tej.

A reneszánsz Macchiavellije *sacro egoismonak* nevezi a farkas-étvágyat, a farkas ragadozó természetét. A világi impérium ősrómai formája, az univerzális monarchia — nem ebből az ösztönből nőtt-e ki?

Igaz, azt mondják jámbor filológusok : de hisz ez a világimpérium adott a világnak kultúrát, vele tudományt, művészetet, közigazgatást, törvényt, utakat. Megengedem, — sokat adott. Hozzáteszem, a *sokhoz* : adott hajót, hogy Egyiptom gabonáját Rómában tárolhassa, Kelet kincseit itt csillogtathassa ; adott pénzeszekrényt, melybe a világ vagyonát összegyűjthesse. És ezekhez még : száját is adott, mely mindent lenyeljen, gyomrot, mely mindent megemésszen. Adott, hogy kapjon többet, mint amit adott. Akárcsak a mai bankár. Az is ád — és vannak, akik jötevőjüknek mondják.

Ezért félek én a régi Róma bolygatásától. Ma a világ úgyis tele van Róma kóbor szellemével. A túlfűtött nacionalizmus mindenütt rejteget valamit a farkas-ösztönökből. Csak palástolja néha — állatiaságát.

A keresztény Róma eltemette a régi Rómát, vele a világimpériumot, a földnek egy jogar alatt való egyesítését, melynek a célja minden földi hatalomnak, vagyonnak, dicsőségnek, uralomnak egy kézben való egyesítése. Ez a civitas diaboli, «Neked adom a föld országa kincseit.» Krisztusnak nem ez kell. A katolicizmusnak más a struktúrája, erezete, abban nem

farkastej, hanem a *Bárány* vére ömlik. A katolicizmus azt tartja : jobb adni, mint kapni. A világingpérium univerzalizmusa megfordítva, azt vallja : adni nem jó, csak kapni. Ez a farkasétvágy benne van abban a nacionalizmusban, mely most a világot darabokra tépte. És ne gondold, hogy a farkas megváltozott akkor, ha áldozatát széttépte. Aztán ugyanis — megeszi. És ha jólakott — pihen, majd új prédára néz.

Ásna, sokat ásnak Rómában. A Capitolium farkasai most ketrecben vannak. Azoknak jut eleség. Igazán nem szeretnék a ketrec közelében lenni, ha egyszer kiszabadulnának.

Na, nem ijesztgetem magamat. A Szent Péter-templom kupolájára nézek ; alatta pihen a galileai halász, aki a legyőzött civitas diabolira ráépítette a mennyek országát.

Róma. 1931. január.

Római levél. II.

Róma és Moszkva.

Kedves Szerkesztő Uram !

Szent József napján (márc. 19-én) a Szentatya misét mondott a Szent Péter templom konfessziója fölött a bolsevizmus-üldözötte orosz kereszténységért.

Maga a tény, hogy a Szentatya ilyen módon siet az üldözöttek, vértanuk segítségére, azoknak segítségére, akik nem tartoznak a látható Egyházhoz, mert elszakadásukkal elvesztették az összekötő kapcsot Szent Péter utódjával és ezáltal a látható Egyházzal, rendkívüli jelentőségű. A *tények* maguk nemcsak azért fontosak, ami bennük és általuk *történik*, hanem azért is, ami bennük *kifejeződik*. Mert vannak egyszerű, csupasz tények, melyek világok sorsát döntenek el ; de nincs igazi benső tartalmuk, nincs kifejező erejük, lehetnek brutális, durva tények, de nincs lelkük. Az, hogy a Szentatya miséz az orosz keresztényekért — mint *tény*, a maga tény-voltával alig emelkedik a világtörténelmi események nivójára. Ez nem jelenti se Buda visszavételét, se diplomáciai sakkhúzást, se gazdasági, anyagi eseményt. Hogy benső hatása mi lesz, mit számít a világok sorsát intéző Gondviselés előtt ez a csendes szentmise, melyben Szent Péter utóda Krisztus szent testével és vérével kezében könyörög ártatlanul sújtott milliók számára irgalmat, az az Isten titka, akinek titkaiba senkinek sincs beleslátása. Secretum meum mihi. Az én titkom az enyém — mondja az Úr.

De van ennek a ténynek másik oldala, és az a *kifejező, a szimbolikus* oldala.

Mert mit jelent ez a csendes szentmise a Szent Péter templom konfessziója, Szent Péter sírja fölött?

A hit szemével kell nézni — más szem semmit meg nem lát ebből a szimbolumból. A hit szemében pedig az Egyház, a földön élő Egyház is — nemcsak mint *látható* Egyház bontakozik ki, mint a földön élő katolikus keresztények társasága, melynek látható feje a pápa, hanem mint *láthatatlan*, csak a hit által felfogható eleven organizmus, melynek a neve: corpus Christi mysticum. *Krisztus titkos teste*. A látható Egyház — éppen mert látható: történelmi, empirikus valóság, mely azonban csodálatos módon van az örökkévalóság vízeire bocsátva. Ez a látható egyház egész sajátos erkölcsi és jogi egységet képvisel; hasonlít más földi társaságokhoz, van feje, uralkodója, vannak elöljárói, tagjai, vannak törvényei, végrehajtó, közigazgatási szervei. Ez a látható Egyház ítélkezik, bíraskodik, törvényt ül tagjai fölött, egyeseket kizár magából, anatematizál, kiközösít.

Vajjon nem paradoxon-e az, hogy ennek a látható egyháznak a feje, az egész világ színe előtt szentmisével könyörög azokért, akik — ki vannak kiközösítve belőle, mint skizmatikusok, szakadárok? Nem paradoxon-e, hogy a vezér maga jár közbe azokért, akik a zászlót elhagyják, a király a hazaárulókéért, a bíró azokért, akik fölött ítélkeznie kell?

A csupasz gondolkozás előtt ez paradoxonnak látszik. De minden ellentét, minden ellentmondás föloldódik, ha a hit szemével nézünk arra, aki ezt a szentmisét

Szent Péter sírja fölött bemutatja. Az érzékek nem látnak benne mást, mint a világot átfogó empirikus vallási szervezetnek, a római egyháznak a fejét. A hit azonban — látja benne a Vicarius Christi-t, Krisztus helyettesét a földön. Mi más ez a kétféle szemlélet : a történelmi, a tapasztalati — és a hitbeli, a hit által adott szemlélet ! A római egyház fejének — a szenvedő oroszok lehetnek szakadárok, de Krisztus helyettesének szemében ők szenvedő tagjai Krisztus misztikus testének. Mert hiszen Krisztus földi helytartója nemcsak a látható egyház feje, kulcsainak poklot záró és eget nyitó hatalma nemcsak azokra terjed ki, akik *kereszt-ségükkel, hitükkel és engedelmességükkel nyíltan is alá-vetik magukat hatalmának ; hanem kiterjed mind-azokra, akik a szent keresztséggel Krisztus titkos testének tagjaivá lettek. Mert hiszen — saját titkos testének feje Krisztus ; mivel pedig Szent Péter és az ő utóda — az ő helyettese, egész természetes, hogy Krisztus helyettesének hatalma kiterjed mindazokra a földön, akik Krisztus titkos testének tagjai lettek.*

Amikor ezt a csodálatos jelenetet láttam a Szent Péter templomban : az elszakadt orosz keresztényekért áldozatot bemutató pápát, amikor a templomot teljesen megtöltő hívőseregnek áhítatát csodáltam (egész szokatlan volt ez a csend, ez a meghatódott hangulat a Szent Péterben !), Szent Pál Rómaiakhoz írt levelének 6. fejezete kapott eleven kifejezést előttem. Mintha csak a corpus Christi mysticumról írt gondolatai nyertek volna illusztrációt, mintha megint testet öltött volna az ige ! «Tán nem tudjátok, hogy mindnyájan, kik megkeresztelkedtünk Krisztusban, az ő halálában keresz-

telkedtünk meg? Vele együtt temetkeztünk el a halálba a keresztség által!» — «Mert az egy Lélek által mindnyájan *egy testbe* keresztelkedtünk, akár zsidók, akár pogányok, akár szolgák, akár szabadok». (I. Kor. 12, 13.)

A történelem, a tények, a külső megjelenési mód Egyházat ismer, lát, tapasztal; Egyházat, mely csodálatosan egy és egységes; mellette lát skizmát és herezist — és teljes joggal és igazsággal tagadja meg tőle az Egyház jellegét; nem Egyház a skizma és a herezis, hisz az Egyház *neve* tiltakozik a szakadás és a válogatás (= herezis) ellen. A hit azonban nem áll meg a külsőnél, a hit a láthatatlan, érzékfölötti valóságot is nézi. A látható valóság csak *arca* a misztériumnak és a látható Egyház csak külső, érzéki formája Krisztus misztikus testének. A misztérium több, mint a jelenség, a «misztikus test» nem teljesen azonos kiterjedésben, tartalomban — az Egyház látható «testével». Kétkelkedsz benne? Nézz a szakadárokkért miséző pápára!

Mi köti őt azokhoz? Hisz elszakadtak tőle! Mégis — ott van a misztérium kapcsa, az első misztériumé, az első titkos cselekményé — a keresztségé. *Egy testbe* keresztelkedtünk meg! Emberek, akiket nemzet, faj, történelem, földrajz, gondolat és érzés, tudatos vagy tudattalan skizma szakaszt el egymástól — mégis — «egy test» tagjai vagyunk, egy Fejhez tartozunk, az ő tagjai vagyunk; élő, egészséges részek, a vérkeringés és az idegek közösségében, vagy beteg, vánnyadt, szélütött tagok, vérkeringési akadályokkal vagy idegbenuállással nyomorított tagok — de összetartozunk. És ez a misztérium, amit semmiféle érzék meg nem lát — a

kereszttség kapcsát, mely összefog orthodoxot, eretneket és szakadárt —, a krisztusi test egységébe összefogja őket a szentségi jegy hasonlóságával még az elszakadás után is. A szentségi jegy megadja a Krisztus testéhez tartozás bélyegét. A pápa miséje ezt a misztériumot, ezt a láthatatlan valóságot — engedte meg-látni.

És hozzá kell tenni, hogy ez az ünnep — fönséges átvilágítója volt e titoknak.

Abban a templomban, melyben minden kő, minden szín, minden vonal és mozdulat — az Egyház egységét és Szent Péter utódának hivatását jelképezi, a Pásztornak a gondját, a sacerdotium és az apostolatus teljességét, a Ferretti apát által dirigált karnak csodás korálisával, latin himnuszaival és zsoltáiraival összeolvadtak az oroszok kórusának idegen hangzású, de rokon érzésű énekei. És minden hang, lett legyen latin vagy szláv — egy érzést fejezett ki, a Kyrie eleyson esengő bánatát, földrekuporodó sóvárgását, megtört bizalmát, eget nyitó hitét. Hogy hangzott Michelangelo kupolája alatt a *Goszpodin pomiluj!* Mintha a végtelen orosz síkságok fölé boruló széles égbolt itt szorult volna össze, hogy hallhassa minden oroszok sírását. Mert ez az ének a kiismerhetetlen, kifürkészhetetlen szláv érzésvilág sírása volt. Dosztojevszky, Tolsztoj oroszai idehozták értelmüknek kísértetiesen villogó, bizonytalan fényét, azt a se egész tudást, se egész hitet, mely az orosz értelmet, tudományt oly befejezetlenné teszi; érzéseiknek a végtelenbe nyúló, nyugtalan áramát és akaratuknak, cselekvő életüknek határozatlanságát. Benső valójuk döbbenetes miszti-

kuma tárult fel ebben a zokogó, jajgató, elcsukló és tovafolyó siráshullámban, mely lelkük szétesését, a kifosztott, becsukott, lerombolt orosz templomok jere-miási siralmát, a milliószámra irtott, kínozott, sanyar-gatott papság és hivek összefoghatatlan és leírhatatlan testi-lelki fájdalmát egy hangba fogta össze, abban, hogy : Goszpodin pomiluj ; Uram irgalmazz, Krisztus kegyelmezz !

«És ha szenved az egyik tag, vele szenvednek az összes tagok» (I. Kor. 12, 26.). «Ne legyen szakadás a testben, hanem a tagok egymás gondját viseljék». (U. o. 25.) A pápa miséje azt az együttérzést, együttsszenvedését juttatta Krisztus misztikus testének — kifejezésre. A Kyrie eleison és a Goszpodin pomiluj — úgy hang-zottak egybe, mint mikor egy test idegfájdalma átsu-gároz az összes idegekre és végig fáj az egész testen, minden idegen — az az egy fájás, egy szenvedés, az egy tag szenvedése. A pápa — itt igazán a Vicarius Christi ; az ő lelkén átrezeg Krisztusnak, a Fejnek szen-vedése és gondja — a szenvedő tagokért.

Nem is nézem, nem is figyelem az arcát, a tekin-tetét, a mozgását. A szent cselekmény a tetőpontjához ér. A pápa lehajol és térdel, az Ostya magasra emel-kedik. Az Ostya most foglalja el az őt megillető helyet. Ég és föld között lebeg : a Vicarius-nak kezében. Itt a misztérium teljessége. Itt már nem a Vicarius, a Helyet-tes kér, eseng és engesztel, hanem maga a *Fej*, maga Krisztus. Ipse interpellat pro nobis. Ő jár közbe értünk.

Nem bírjuk elviselni ezt a misztériumot. Itt min-den titok összefolyik, itt a «misztikus test» és a valósá-gos, de misztériumos Test, a kenyér színe alá rejtőzött,

igazi, szubstanciális Test — összeárad, összeölelkezik, hogy a maguk érthetetlen, láthatatlan, fölfoghatatlan jelbeszédével mondják azt, ami a világ szenvedésének egyedül alkalmas, egyedül találó kifejezése: Kyrie eleison! Krisztus, az ő helyettese, az ő látható és láthatatlan egyháza — itt vannak egyetlen vonalban, mely az Ostyától Szent Péter sírjáig ér; Föld és Ég, világ és történelem, népek és lelkek! És mind-mind csak azt mondják: Kyrie eleison!

Ó, ha ezt a titok-sövényt át lehetne szakítani és belelátni, legalább egy pillanatra — a világok, népek és lelkek sorsát intéző Gondviselésbe! Ha látni lehetne, annak az Ostyának a látásával a *theodicaea*, az isteni Igazságszolgáltatás ítéleteit egyedek és nemzetek fölött — és látni lehetne az Igazságon győző Irgalmat — a Kehelyben kiömlő krisztusi Vér engesztelését!

Csak térdelek és imádkozom.

A lelkemben felvillan egy gondolat. «Aki méltatlanul eszi e kenyeret... *ítéletet* eszik magának». (I. Kor. 11, 29.) Tán ez is egy módja az Ítéletnek, ez a szörnyű kinszenvedés, mely egy százmilliós népet gyötör mindabban, ami neki érték és élet?

Félek még a gondolat megfogalmazásától is. De nem tudom elnyomni már ezt a gondolatot. Mindenünnen hozzám tolakszik, egyháztörténelmet, dogmát kavár össze bennem, odavágja nyersen elém a következtetést. «Ítéletet eszik és iszik magának.» De miből, miért?

Az elszakadt Kelet megtartotta a hit, az igaz hit jórészét, megtartotta a hét szentséget, köztük a legnagyobbat: Krisztus testének és vérének szentségét.

Megtartotta elszakadtságában is. Vannak bűnök és vannak «nagyobb» bűnök, Krisztus maga mondja Pilátusnak: Aki engem neked adott, annak nagyobb bűne vagyon. (Ján. 19, 11.) Mintha csak úgy kellene értenem e szavakat: nagyobb bűne van annak, aki elszakad Krisztustól és megtartja, eszi az ő Testét, mint annak, aki elszakad tőle, de ezzel az *ítéletes* bűnnel nem terheli magát. Igaz, van jóhiszeműség, van tudatlanság a hitben, kimentő tudatlanság. De ezt a gondolatot megint meghökkenti bennem a másik. Hogy lehet *igazi*, kimentő tudatlanság Krisztus misztikus testének *egységére*, összetartozására vonatkozólag — abban és azokban, akik hiszik azt, hogy a történelmi Krisztus — az Isten Fia, akik hiszik azt, hogy az Eucharistia az ő Teste? Ők is bemutatják az áldozatot, veszik ezt az egy testet. Hogy lehet, hogy mégis megosztják Krisztus *misztikus* testét, megosztják, nem tényleg, de akarattal, mikor az Eucharishtiában ott hiszik az *egy* testet, az *egy reális* testet? Hisz ők is olvasták Szent Pálnál: «Talán megosztatott Krisztus?» (I. Kor. 1, 13.)

Nem akarok, nem merek erre a kérdésre felelni. Érzem: secretum meum mihi! Mintha csak az Isten távol akarná tartani az embert — ennek a Titoknak szemléletétől. De az biztos, hogy itt Titok van, az Ítéletnek és okának a misztériuma. Bizáncra rászabadult a török, Moszkvára a tatár és a zsidó. — Nem ez-e a «Sötétség hatalma» a történelemben?

Mit tegyünk e rettenetes misztériummal szemben? Nincs más mód, mint szemünket a szent Vérré emelni, mely sokakért kiontatott a bűnök bocsánatára. Foly-

tatni a Kyrie eleisont, folytatni, míg meghallgatást talál. Az Ítélettel szemben provokálni az Irgalmat. És ezt nekünk kell tenni, ezt a Nyugatnak kell tenni; Bizáncért és Moszkváért Rómának kell engesztelni és esdekelní. Az épen maradt tagnak kell a betegnek életet adni. Ezért — mutatja be a pápa — az elszakadtakért a szentáldozatot.

Mintha ezzel a szentmisével közelebb jutottam volna ahhoz az igazsághoz, amelyet Szent Ágoston így fejez ki: «Aki Krisztus Lelkéből akar élni, annak nem szabad Krisztus testétől elszakadni». Igen, Krisztus Lelke — az egyedüli hatalom, mely az ő misztikus testének szétszakadtságát meg tudja szüntetni, az ítéletet irgalommá változtatni, az egy akolba visszahozni Krisztus juhait.

Róma, 1930 március 19.

Római levél. III.

A mulandó Róma.

Soha nem éreztem úgy, hogy emberi gondolatok, emberi fogalmak és szavak a kétértelműség határán járnak, mint mikor Szilveszter napjának délutánján a *Roma aeterna* arcát kerestem kíváncsian a régi forum és a Palatinus romjai közt és az örök Róma helyett mindenütt a mulandó Róma, a *Roma caduca* arca nézett rám — az is széttörten, kísértetszerűen — a romhalmaz tört oszlopaiból, tégláiból, íveiből, köveiből.

Az örök Róma — amikor a maga évezredeit muto-gatja — örökkévalóságának, időfölöttiségének szimbo-lumai gyanánt —, mikor lábunk alá fekteti a régi király-ság mesébe vesző emlékét és a köztársaság templomai-nak és házainak suta romjait őrizgeti — vagy a Palati-nusnak emlékeiben is fönséges császári palotáira vonja le a Szilveszterest lenyugvó napsugarát, mely újra bíbor-ral ékesíti Tiberiusznak, a Flaviuszoknak, Septimiusz-nak házait, még csak annyit sem mutat az igazi örökké-valóságból, mint azok a rózsabokrok a Palatinus Farnese-parkjában, melyeken az év utolsó napján — fakadnak és nyílnak — igaz, hogy halványan, vértelenül — a rózsák, azon a talajon, mely pedig a legpirosabb festőanyaggal, forró embervérrel van bőségesen alá-áztatva.

Valaha itt jártak azok a galileaiak, akiknek a jeru-zsálemi templom is úgy tűnt fel, mint az Isten örök vol-

tának székhelye és lelkesedésükben szavakat sem tudtak találni, mikor Uruknek a köveket mutogatták — és mire ideértek Rómába, ahol a kövek még szilárdabbaknak látszottak, lelkükön előmlött a mulandóságnak az az érzése, melynek szemében a kultúrák legállandóbbnak látszó alkotása is csak annyi, mint egy farsangi álarc az emberiség arcán, mely még az éjszaka folyamán helyet adhat egy másiknak. Ez az érzés mondatta Szent Pállal : *Praeterit figura huius mundi* — elmúlik e világnek arculata (I. Kor. 7, 31).

Mintha ő is érezte volna, hogy rászállt már a Szilveszterest Venusz és Róma templomára, Tiberiusznak a Palatinus tömegével vetekedő palotájára, a Basilica Julia hosszú oszlopsoraira, mintha az a szellő, mely örökre kioltotta a Vesta-szűzek által itt ápolt — örök tüzet, már érintette volna az ő arcát — az a szellő, melynek a neve : *Spiritus Domini*, az Isten Lehellete.

Pedig hogy lázadozott itt minden ana napokban, az idők teljében — az ellen, hogy a világ leghosszabb évadjának, az első és legnagyobb Adventnek Szilveszterestje ráhajlítsa az éjfelet — a köistenek és az istenné vált császárok palotáira ; hogy az idő kikezdje ezeket a pompás mozaikokat, melyekre félve lép most is az ember, mert nem akar kincsekre tiporni ; hogy az Isten lehellete meghajlítsa és kettétörje — gyenge utánzatainak, árnyékainak, a soknevű és sokarcú isteneknek márvány-bálványait !

Ki gondolhatta akkor, hogy ez a tengernyi márvány, melynek törmeléke is elég volna új városok díszítéséhez — visszaolvad abba az állapotba, melyből az Isten teremő ereje merevítette meg — és lesz megint

olvadt mésszé, hogy az új századok a maguk lakóhelyét vele fehéritsék?

Elmúlik e világ arculata. Annyira elmúlik, hogy ma, kétezer év múlva a nagy Szilveszter-este után — már fantázia, teremtő képzelet, művészet, tudomány és kutatás — is alig elégséges ahhoz, hogy az elmúlt világ ábrázatát híven megrajzolja. Elmúlt és sokméteres réteg borította a Via Sacra-t, Severus magas diadalíve alig látszott ki a földből — évszázadokon át, új álarc rakódott rája, a kultúra arcát elnyomta a természet arculata, a természet pedig — a középkor első felében szemétrakodó helyé tette a Forumot.

A sokméteres szemétréteg megint humusszá, termőföldre üledett, bozótjai közt macskák tanyáztak, mint ma Trajanus forumán és kecskék legelhettek ott, ahol valaha Cicero leggyujtóbb beszédeit mondta a Rostran, vagy ahol Cézár vére ömlött és teste hamuvá égett ; ott, ahol a Basilica Julia rejtekeiben a régi világ parlamenti pártjai kormányt buktattak, összeesküvéseket szőttek, forradalmakat szítottak, koncon és uralmon marakodtak.

Roma aeterna — ez a te örökkévalóságod? Ha szónokaidnak beszédeit, melyeknek valaha tapsoltál, meg nem őrzik azok utódai, akiket itt börtönöztek be a mamertinusi carcerben, hogy pár lépéssel odább fejüket vedd, vagy a közeli amphitheatrumban mulass haló kínjaikon, ha a Via Sacra-n sétáló, a tabernákban ihletet gyűjtő költőidnek verseit fürgekezü barátok meg nem örökítik, aranykorodnak, dicsőségednek színhelyén még mindig kecskék legelésznének. Így legalább valami maradt belőled : a monumentum aere perennius — az

ércnél szilárdabb emlékmű -- szellemed emlékei. Ezek elégségesek voltak ahhoz, hogy egy évezred szemetét lehordják az utakról, helyekről, ahol valaha ez a szellem éltette népedet. Hát akkor tán — itt az *örökkévaló* bened : szellemed alkotásaiban? Vagy nem hangzik-e most is világszerte az iskola katedráiról a Catilina elleni uszítás, nem mosolyog-e az iskola padjaiból épúgy, mint az élet tavaszi ébredéséből a *Carpe diem*, mely milliókat űz a pillanat virágainak leszakasztására, mint ahogy a kecskéket hajtja a maradék-lombok leharapására? Nem Caesar álmait kergeti-e ma is a világ két hajtő-ereje : a fascizmus ideleenn, délen és a bolsevizmus északon? Világuralom, világbirodalom — ez a cézári álom, mely nem tudott beleégni Caesar hamvaiba, mely nem fért el egy urnába, hanem belefészkelte a világ minden cézárutánczatának agyába és szívébe, nevezték legyen Nagy Károlynak, Barbarossának, V. Károlynak, Napoleonnak vagy Leninnek.

De lám — megint csak a kétértelműséget hajhássza a *Roma aeterna*. Ha gyűlöletet hirdet, osztálygyűlöletet, rabszolgamegvetést, barbárok megalázását — elfelejti, hogy a gyűlölet együtt hamvad el a szívvel és az aggyal. Ha a napnak, órának, percnak élvezetéről mond csengő verseket, nem gondol rá, hogy a vers állandóbb, mint a pillanat kéje. És ha világuralomról álmodik, össze-teszti az álmot a valósággal. Hisz ép erre az álomra borult rá — ép itt, a forumon —, ahol a világbíró császárok diadalívei alatt diadalszekéren vonultak a világuralom megszerezői — a legyőzött és mégis győztes barbárok által idehordott földréteg.

Ez a Szilveszterest, a mulandó Róma estéje --

folyton újévről álmodik. Álmai nagyok, álmaiban évszázadok, sőt ezredek folynak össze. Ime — itt van a forum bejáratánál a mulandó Róma megújításának szekuláris álma : a Konstantin-féle diadalív. Mit jelentett ez az álom? Azt, hogy a mulandó Róma, a köztársaság, a császárok Rómája — maradjon tovább is a régi Róma — némi lélekfrissítéssel. A caesar — marad caesar, csak hatalma nőjön meg ; a pontifex maximus és az imperator Konstantinban is, utódaiban is — együtt akart maradni -- a világuralom a lélek birodalmát is kézben akarta tartani.

A világtörténelem évadjainak Szilveszter-estéi azonban hiába álmodják a mulandó Róma újévet. A Konstantin-féle diadalív ugyan áll, de megkopottan, főíve alatt azonban nem imperatorok járnak, hanem kíváncsi idegenek és gombozó római gyerekek. A Konstantin-féle birodalom-vallás legnagyobb emléke — a basilica Constantini — versenytársa a nagy császári építkezéseknek — társai sorsára jutott — ívei bedőltek, oszlopai összeomlottak. A mulandó Rómának Konstantin-álma sem tudott tartós újévet adni, a régi arcot nem lehetett átfestéssel megmenteni. *Praeterit figura huius mundi.* Alarich vandáljai, Attila húnjai rombadöntötték a *civitas terrena*-t a földi, evilági világuralmat és a régi római nép kései unokái elköltöztek a Forum tájékáról is, hogy új templomaikban építsék a római és pún vérkeveredés legnagyobb szellemének, Szent Ágostonnak új Rómáját, a *civitas Dei*-t, az Isten országát. Ez már nem evilági birodalom, ennek csak pontifex van, de nincs imperator-ja, Caesarja, Augustusa. Ennek adattott *új év*, adattak évezredek, de a réginek nem. Hiába

akarták északi barbárok Konstantin örökségét — a római szent birodalom földi országát föltámasztani, hiába jártak itt a koronáért Nagy Károly, az Ottók, a Henrikek és Frigyesek. A *dantei* álom — a világ-monarchiáról csak álom marad, szilveszteréji álom, — a mulandó Rómának nincs örökkévalósága.

Akkor sem lett, mikor a humanizmus pápai és harcias kardinálisai ásták ki a Forum emlékeit, újtották fel az aurea aetasnak, az aranykornak a szellemét — tudományukban, művészetükben, erkölcsaikben. A pontifex hiába nézte tiaráját császári koronának, a Borgia-, Rovere-, Medici-pápák imperiumából csak a civitas Dei maradt meg, a civitas terrena pedig pár holdas országgá zsugorodott, hogy ezáltal is igazolja az evangéliumi szót: az én országom nem e világról való.

A mulandó Róma pedig még mindig álmodik. Itt, ahol a Szilveszternap estéjén rózsák nyílnak, narancsok sárgálnak, nőszirmok pompáznak, ahol a tél elveszti az erejét, az emberi lélek elveszti a realitás iránt való érzékét, mert nem látja a természet haldoklását, nem lát hóborította parkot és bundában didergő ember-sorsot. Azt hiszi, hogy ami elhervadt, elfonnyadt, hogy azt újra fel lehet éleszteni, azt hiszi, hogy a kultúrák mindig tavaszban állnak, hogy a mulandóság, az idő, a történelem — egy az örökkévalósággal. Pedig az álom még ha történelem formájában való álom is — mégis csak : figura, és nem valóság, nem realitás. Erről pedig meg van írva : Praeterit figura huius mundi ; elmúlik a világnak arculata.

Új éve, új évadja és vele örökkévalósága csak egynek van.

Az Újesztendő vesperása őt nevezi a «jövendő évad Atyjának», a «Békesség Fejedelmének» — «kinek vállain az Uralom».

Róma, 1929. december 31.

Pastor ecclesiae.

Az aranymisés pápa.

Nehéz az emberi lélek nagysága számára mértéket találni. Minden rejtett erő mérhető hatásaival, eredményeivel, ezért méri a szellemtörténet a maga nagyjait alkotásaik, *műveik* mértékével, ezért nőnek a nevek, mint Dante, Rafael, Michelangelo az anyakönyvek szürke nevei fölé óriásokká. A *tett* a mértéke az emberi nagyságnak a világtörténelemben, melynek serpenyőjében a nagy tettek emelik a magasba Nagy Sándort, Cézárt, Nagy Károlyt vagy Szent Istvánt. Az alkotás és a tett valamit elárul a lélek benső dimenzióiból, de az igazi emberi nagyságot még nem fedi fel teljesen; hiszen a lélek lényege szerint bensőség, mélység, centrum és centrális erő; az értelem befelé villogó fénye és az akarat benső ereje, az egyéniség magyszerű gazdagsága — épp ott nyilatkozik legerősebben, ahová a külső mértékek nem jutnak el; a lelki gyökérzet megerősítésén, összefogásán, a lélekkamra tisztántartásán, megvilágításán, a centrumnak súlyossá, mindent irányítóvá tételén. És itt — a mélyben, nemcsak emberi erők dolgoznak. Itt fonódik össze a lélek és a kegyelem, itt ölelkezik az ember és az Isten.

XI. *Piusra* nyugodtan alkalmazhatja a szellemtörténet is, a világtörténet is a maga mértékeit. A szellemtörténet sorra veheti A. de *Rattinak*, a kutatónak, a tudósnek, a könyvtárosnak műveit. A világtörténet

érdekesen világítja meg, hogy az oklevelek, diplomák kutatója, a diplomatika tudósa — hogy lett a rokonhangzású — *diplomácia* művésze, aki a világháború által okozott politikai, nemzetiségi, vallási bonyodalomnak egyik legkúszáltabb területén, Lengyelországban oldja meg ugyanolyan éleslátással, ügyességgel, biztossággal, a legnehezebb problémákat, mintha csak a vatikáni levéltár valamelyik oklevelének szerzőjét vagy dátumát kellene meghatározni. A tudományban megőszült ember a szaktudós igazságszeretetével irányította egyházi részről azt a nemzetiségi ellentétektől duzzadó és robbanó eseményt, melyet a «sziléziai népszavazás» néven ismerünk és akkor volt igazságának biztos tudatában, mikor látta, hogy német és lengyel egyformán gyűlöli. Ebben ismerte fel saját eljárásának teljes, részre nem hajló pártatlanságát.

A hősök lelkével telítve várta be Varsóban a bolsevista hadak támadását a lengyel főváros falai ellen, mikor már az érdekelt kormánynak is csak egy tagja maradt a helyén és ezért volt a legméltóbb arra, hogy ő zendítsen rá a Tedeumra a lengyel főváros fölmentése után.

Pápaságának rövid néhány éve alatt hosszú sorát látjuk azoknak a tényeknek, melyeket a jelenkor egyszerűen elkönyvel, hogy az utókor megláthassa XI. Pius pontifikátusában a VII. Gergelyre, III. Incére valló zenitjét annak a folyton emelkedő egyháztörténelmi vonalnak, mely a vatikáni zsinattal veszi kezdetét 1870-ben és XIII. Leo, X. Pius, XV. Benedek egyformán bölcs, szükséges és hasznos intézkedéseivel XI. Piusban találja meg méltó fejlesztőjét. A sokoldalú kezdés összes

szálait kézben tartva folytatja XI. Pius elődei munkáját; az egyházi törvénykönyv megalkotása elődeinek műve, övé a végrehajtás; az «Instaurare omnia in Christo» X. Pius programja és XI. Pius az, aki ezt az instaurációt megkoronázza Krisztus királyi koronájával; a keletiek egyesítésének terve a XIII. Leo leg-hőbb vágya és XI. Piust még a bolsevizmus sem riasztja vissza, hogy az orosz katolicizmust tartsa, erősítse, a niceai zsinat jubileumával a kereszténység egységét Rómában ne hirdesse, a keleti népek számára Rómában szemináriumot ne emeljen, a szerzetesek figyelmét (főleg a bencésekét) az unióra ne terelje.

Az Egyház legidősebb leányának, a francia katolicizmusnak a helyzete az utóbbi évtizedek állandó problémája — egyházpolitikában, irodalomban és közéletben; XI. Pius itt is kemény kézzel teremt rendet és ad biztos útmutatást. Ő, aki rövid diplomáciai pályáján a mai kornak az Egyház szempontjából egyik legveszélyesebb irányát, a túlhajtott, minden erkölcsi féktől magát függetlenítő nemzetieskedést, közvetlen tapasztalatból megismerhette, nem szűnt meg az Egyháznak örök és a nemzetek fölötti misszióját hirdetni, az öreg Európa marakodó népei közt ép úgy, mint messze Kelet és Nyugat misszióiban, mikor itthon a papságot igyekszik hivatásának természetfölötti céljaiban megerősíteni és ezért az efemér politika fölé emelni, odakinn pedig a missziókban — ugyanazt a célt szolgálva — az Egyházat nemzeti, bennszülött papság nevelésével a missziósterületek népi életébe begyökereztetni. Ha a tett a mértéke a nagyságnak, akkor az «actio catholica» — a katolikus tett — megszervezése az egész világban

XI. Pius nagyságának a mértéke. Ezen tettei közé tartozik a laikus apostolság ajánlása, a szerzetek erősítése, a papnevelés központi intézményeinek fejlesztése vagy alapítása, az egyházi tudomány ápolása, a katolikus egyetemek, főiskolák létesítése, a hierarchiának, főleg a missziós hierarchiának nagyfokú bővítése, az egyes államokkal a konkordátum megkötése. Ide sorozhatjuk a nagy enciklikákat, melyek a legégetőbb korkérdéseket világítják meg és a sorozatos szenttéavatásokat, melyek a katolikus életnek modern eszményeket állítanak.

Ilyen «tett» a lateráni béke is. Őszentsége számára ez nemcsak egyházpolitikai siker, mely a pápai szuverenitásnak ezeréves hagyományait garantálja; nem hatalmi és jogi kérdés megoldása pusztán, hanem sokkal több. A lateráni béke római béke, a «pax Romana» megvalósítása, egy szintiszta, nagy katolikus nép lelke szakadásának — Egyház és állam közt — összeforrasztása, hogy katolikus lélekkel tudjon dolgozni az egész nép az Isten országa földi céljain is, erős állam és erős nemzet kialakításán.

Ezek a művek és ezek a tettek azonban még mindig nem a «Pastor Ecclesiae» igazi mértékei. Dehát honnét vegyük ezt a mértéket, mely az aranyisés pápa lelkének benső dimenzióit tárja fel, hogyan férünk hozzá azokhoz a méretekhez, melyeknek igazi mérője csak egy lehet: az, akinek XI. Pius a vikáriusa, földi helyettese; az Egyházat alapító, fönntartó, kormányzó Krisztus.

Nem vindikáljuk magunknak ezt a mérést, ezzel a mértékkal való mérést. De ahogy az Isten benső élete megnyilatkozik minden fűszálon és virágszirmon, ahogy az ő jóságának, gondviselésének tükre hajunkhullása

ép úgy, mint a mezők liliomának a pompája, úgy vehetjük az isteni mértéket és méretet — minden alkotásából, akár természet, akár művészet alkotta légyen.

Ilyen mérték — a Szent Péter-temploma. Nem mint alkotás, nem mint művészet: ebből alkotóját és alkotóit, művészt és művészeit mérjük, nem a főpapját.

Hogy mérték akar lenni, azt maga a templom is elárulja. Ha belépsz és megindulsz a főhajón, szemedbe beleárad ez a harmonikus nagyság és nincs módod és időd, hogy részletezd. A méreteket alig veszed észre, csalódní is fogsz, azt hiszed, hogy a magasságok, mélységek és hosszúságok alig haladják meg egy rendes, nagyvárosi templom arányait. Pedig ha tovább mégy, és a szemed véletlenül a padlóra irányul, ott találod a méreteket; ott a kölni dómét, a reimsiét, a londoni Szent Pálét, a nápolyi, firenzei, bolognai katedrálisét. És ha visszanézel a bejáró felé, akkor látod meg, mekkora a különbség a Szent Péter nagysága és a világ más legnagyobb templomainak mérete közt. Ugyanígy hasonlíthatnók a benső térfogat, a szélesség és magasság méreteit is.

Nekem úgy tűnik fel, hogy a Szent Péter templom nem akar más lenni, mint a pápa és a pápaság benső nagyságának érzékelhető, művészi formába dolgozott mértéke.

Mert az Egyháznak sajátos mérőeszközei vannak a «sacerdotium» le mérésére. Ha ezt a szót halljuk: *pap*, *papság*, és ha nem vagyunk telítve a mai demagógia szóhasználatának mindent bepiszkító melléklöngésével, kiérezzük belőle, hogy a pap — «a népből vett közvetítő Isten és az ember közt, hogy az Istennek bűnökért

való ajándékait és áldozatait bemutassa, aki együtt érez azokkal, kik tévednek és tudatlanságban szenvednek, mert maga is gyarlósággal van övezve ; és ezért kell áldozatot bemutatnia miként a népekért, úgy önmagáért.» (Szent Pál levele a zsidókhoz, 5, 1—4.) A «papság», amikor jelenti azt a «gyarlóságtól körülövezett» embert, jelenti egyúttal azt, akinek keze az áldozattól terhes és arca fényes az Isten arcától, aki előtt állania kell, jelenti azt a szívet, melynek dobbanása a részvét, a másokért való élet, melynek üteme az áldozat örök egymásutánja, rítmusa. Ötven év — ebből a dobbanásból, ezzel a rítmussal — annál az egyszerű falusi papnál is nehezen mérhető dimenzió, hát még annál, akinek lelkébe minden percben beragyog az az isteni szó, mely Szent Péter kupolájának benső peremén latinul és görögül aranymozaikkal fényeskedik: *«O pastor Ecclesiae, tu omnes Christi pascis agnos et oves»* — «Egyház pásztora, te Krisztus minden juhát és bárányát őröd.»

A «papság» önmagában már *eszményt* jelent, melyhez mindenkinek közelednie kell, aki ezt a nevet a szenteléssel joggal viseli. És minden oltár, minden kápolna és templom — a papság benső tartalmának külső mértéke. Oltár, szószék, keresztkút, gyóntatószék — kifejezői annak az áldozatnak, áldozatos munkának, mely a papi életet kitölti. Sehol úgy nem látszik a nyelvnek eszményt kifejező mivolta, mint az Egyház hivatalainak, hierarchiájának nevein. Akármelyiket említsük, akár papot, apátot, püspököt mondjunk, mindegyik szóban benne van a szentelési imádságok, könyörgések lelke, a kézrátétel ereje, a szent olaj illata

és fényessége, az evangélium harsonája, a kenyér íze és a kehely öröme. És mindegyik név említésekor mintha a mindenszentek litániájának szent papjait, apátjait, püspökeit idézné valami az emlékezetbe, hogy az eszmény egyszerre mint fogalom — eszme és mint valóság — szentség előttünk álljon és megigézzen.

Mit akar mást a dómok, kathedrálisok, bazilikák művészete, mint ezt az eszményt megérezkíteni, mint a szentséget kézzelfoghatóvá tenni, mint az eget lehozni a földre és beleszorítani az épület és a tabernákulum méreteibe?

És hogy igyekszik Bramante, Michelangelo, Bernini művészete a *pápaság* benső méreteit kifejezni! Ez az égigérő kupola — úgy borul az emberre, mint az égboltozat vagy mint az Isten trónusának cibóriumuma! Aki alatta áll az oltár előtt — most is úgy érzi, hogy az egek kulcsai vannak a kezében, midőn Krisztus testét fölmutatja. Ott áll, ahol a hatalmas alapkeresztnek épp a központja van; ott áll, ahol Krisztus fejét lehajtva — megváltotta a világot. A kereszt négy ága — az egész világra irányul; kelet, nyugat, dél és észak — egyesül a világ középpontjában, Szent Péter sírjánál, amely fölött Szent Péter utóda az egész viláért és önmagáért, bemutatja az áldozatot. Itt, az áldozat örökkévalóságában és az örökkévaló áldozatban — összefutnak az összes dimenziók: a téré és az időé, a világé és a történelemé, a magasságé és a mélységé, a természetfölöttié és a természeté! Ha nem is állanának fenn az aranybetűk: *«Hinc una fides mundo refulget. Hinc sacerdotii unitas exoritur»*, akkor is érzi mindenki, akinek megadatik, hogy «innét ragyog az egy hit a világra; innét

ered a papság egysége». Az *egy hit*: a római katedra hite; itt nyugosznak őrzői a templomban; 13 vértanu pápának és 22 szent pápának sírja van itt; itt nyugszik az *egy hit* apostolainak feje, Szent Péter és vele két más apostol. Innét ered a papság — a *sacerdotium* — egysége. Minden rész az egészből ered és az egészben benne foglaltatik. Szent Péter és az ő utóda bírja a *krisztusi papság teljességét*.

Ennek akar kifejezője lenni az a katedra, melyen még Szent Péter ült, hogy tanítsa a világ népeit; ezt a katedrát őrzik a nagy szentatyák — szobrai; ide állította a művészet az Egyház hitének, fegyelmének, szentségének őreit, a szent pápákat, püspököket, rendalapítókat. Mind a krisztusi papság teljességének vagy hordozói vagy részesei.

Az eszmény azért adatik, hogy feléje közeledjünk, hogy beleéljük magunkat és — belőle éljünk. Az eszmény az, mely a lélek dimenzióit magához tágitja. Itt a pápaság eszménye — a Szent Péter-templomban művészi kifejezésben; itt a pápaság a maga időtlen és tértelen nagyságában. Itt a vicarius Christi, akiről a régi zsinaton úgy mondták, nem ez vagy az a pápa (a név mellékes), hanem Péter szól Leo vagy Pius által, akármelyik és akárhányadik legyen. És Krisztus szól Péter által. A pápa olyan nagy, mint pápa, amilyen nagy hivatala; ez pedig a Pastor Ecclesiae hivatala, a Jó Pásztor hivatása; és mint ember, oly nagy, amennyire a lelke kitágul a pápaság örök eszményéhez: Krisztushoz, az örök főpaphoz.

Testvérek, ünnepeljünk. Az Egyház Pásztora, a nagy pápa, aranymiséjét mondja. Sursum corda.

Szent Cecília.

I.

Úgy nyugszik most is ragyogó, magas baldachinos oltára alatt, mint mikor a bakó bárdja alá hajtotta nyakát pár lépésnyire mai nyugvóhelyétől, házának fürdőszobájában. Az oltár fölött az ősi bazilika apszisának boltozatán a mozaikok rejtelmes fénye az eget nyitja meg. Krisztus Király trónol ott, jobbját áldásra emelve. Szent Péter és Szent Pál állnak mellette, Péterhez csatlakoznak Valerianus, Cecilia jegyese és Agatha, a szicíliai szűz vértanu. A vértanuk koronájukat tartják kezükben. Szent Pál mellett áll a templom védőszentje, aki valaha itt lakott lenn; vértanúságával megszentelte házát úgy, hogy az már csak az Isten házává válhatott. Dicsőségének fénykoronájával, ékes ruhájában áll Krisztus jegyese, Cecilia, az Úr jobbjára felől és kézen fogja Paschalis pápát, Róma püspökét, hogy őt az Úrnak bemutassa. Paschalis pápa még földi életében láthatta Krisztus aráját. Megjelent neki látomásban és megmutatta, hol van az ő holtteste, mely arra vár, hogy a háza fölé épült és Paschalistól restaurált bazilika oltára alá kerüljön. Paschalis megértette a látomást. A Callixtus-katakombában, a pápák sírkápolnájának tözsomszédságában megtalálta a vértanuszűznek sírját és 821-ben átvitette a trasteveri S. Caecilia-templomba. A pápa Ceciliának pártfogásával akart annak színe elé jutni, akinek földi, küzdő Egy-

házát kormányozta idelenn. Ezért örököltette meg magát fönn a mozaikon még életében, tehát négyszögű fénylappal feje körül. Hogy vágyát még jobban kifejezze, az Úr lábai alá, a kéken fénylő mennyország közelébe vezette azokat a bárányokat, kiknek legeltetését az Úr elődjére, Péterre bízta. Két városból, melyek falait a mozaik egyszerű rajza szemlélteti, Betlehemből és Jeruzsálemből, sietnek kedves, figyelmes szemű bárányok ahhoz a sziklához, melyen az Isten Báránya áll a középén. A sziklából négy forrás fakad, a Paradicsomnak négy világot éltető folyója, a lelkeket újjáteremtő keresztvíz jelképe, melyből Krisztus báránykái új életet nyernek. Mikor a forráshoz sietnek, magasra emelt fejjel, mintha a fölöttük megnyíló égi tájakra néznének, ahol az Úr trónol szentjei közt dicső és ünnepélyes arccal, mint az örökkévalóság királya. Virágok borítják az égi mezőt, melyen a szentek állnak. Sudár pálmák szöknek a magasba, az egyiknek koronás lombján ül a halhatatlanság madara, a főnix. Az igazak, a szentek, mint a pálmák virágzanak. Ezért áll a pálma az eget feltáró, fényét csillogtató, Királyát és szentjeit földi szemek elé varázsló mozaikon.

2.

Égi fények, kéklő üveges csillogás, aranybrokátok ragyogása, sejtelmes villogások uralkodnak ott fenn Szent Cecilia síroltára, confessiója fölött. Az ember oly közel érzi itt az eget, hogy ösztönszerűleg odatérdel az oltár elé és nézi azt a csodás elnyugvást, melyben a vértanuszűz testét Stefano Maderna (1571—1636)

megörökítette. Ennyi életet — a halálba még az átetsző, a ruhán át a szüzi testet gyengéd vonalaival szemérmesen eltakará és mégis éreztető fehér carrarai márvány soha, sehol másutt nem tudott önteni. Mert más szobrokon élőket és életet másolt a művész és nem csoda, ha a márvány hozzásimult a mintához, adott az arcnak mosolygó derűt vagy *riadt* fájdalmat, a testnek mozgást vagy a lélekből rááradó nyugalmat. De Maderna szobra halottat mintáz úgy, hogy éljen; nyugalniat, a végsőt, az örökkévalót rögzít meg úgy, hogy ezen a fekvő testen az örök álom boldogsága rezeg által. Feje úgy omlik a köpadlóra, mintha el akarna fordulni az emberektől, mintha odatapadna a láthatatlan örömök forrásához. Szépívű nyakán hosszú vágás, nyitott, vértelen seb; a márvány megszépíti azt a rettentő sebet, melyet a remegő kezű hóhér három csapással ejtett a szüzön. Nem csoda, hogy remegett a keze és félbehagyta hóhérmunkáját. Hisz ő magára az élő leányra, a Caecilius-család legnemesebb sarjára vágott le, akinek arca úgy ragyoghatott halálában is, mint midőn jegyese, Valerianus látta őt az angyallal társalogni. Hisz az a méltóság, mely a halott szobrán végigömlik, az a szépség, melyet a hideg márvány áraszt a néző szemébe, mellyel megtelik az ősi bazilika hajója is, — ma is megremegteti az embert. Érinteni, hozzá kegyetlenül, hóhérbárddal — ezt a márványt se merné senki. Hozzányúlni, csak úgy simogató kézzel — csak a szobrász tehetné; utána más nem érint hozzá. Ki nyúlna hozzá egy virágsziromhoz, melyet csak a mézgyűjtő méhnek szabad megcsókolni? Ki érintené a kelyhet, mely vérét az Úr vérével egyesítette? Szüzi

bájjal nyugszik Cecilia ; úgy érzed, csak azért férhetsz ily közel hozzá, mert templomban vagy és ő az oltáron pihen. Ha nem volna szent a hely, melyen állasz, szemed sohse látna ily édes álmod, ily boldog pihenést, melynek a márványpadló a nászágya és a hóhébárd a Jegyeshez elvezetője. Karjai kinyújtva, kezének ujjai a boldog elragadtatás ütemére nyíltak ki ; nyugvó testén a csendes álom szívverése játszik elhalkult nászéneket.

Ki adhatott mintát ehhez az alkotáshoz a művésznek? Hol találhatott a barokk világ leányai közt modellt, aki a katakombák egyházának szűz vértanuját ily bájos beleérzéssel tudta volna megjeleníteni a békeesség álmának kapujában? Mert ez a modell nagyobb művész lehetett a szobrásznál ; hisz eredetit adott, melynek a márvány csak másolatát nyújtja.

A művészettörténetben is ritka csoda : Maderna modellje 1599-ben ugyanaz a vértanu-szűz volt, akit tán a III. század elején temettek a katakombába hősi halálán inkább örvendő, mint gyászoló testvérei. Amikor ugyanis Sfondrati bíboros 1599-ben a templomot restaurálta, a főoltár alatt megtalálta Cecilia szarkofágját. A bíboros felnyitatta a sírt. A sírban Cecilia még abban a helyzetben pihent, melyben annakidején eltemették. Aranybrokát ruháján a vérfoltok még emlékeztettek vértanuságára. Lábainál ott voltak a vázsonkendők, melyekkel *kiöntött* véréit felitatták. Maderna így látta meg azt a modellt, melyről a «boldog kinszenvedés» és elpihenés szobrát megalkotta.

3.

A «beata passio», a «boldog kínszenvedés» a római misekánonnak egy szokatlan kifejezése. Legtöbbször alig érezzük, amikor mondjuk, azt az ellentétet, mely ez összetételben lappang. Boldogan szenvedni, kínhalált szenvedni — első hallásra nem emberi vonásnak látszik. A misekánon nem is pusztá emberről mondja, hanem Krisztusról, az Istenemberről. Az ő megváltó szenvedését, kínhalálát, keresztyét nevezi boldognak. Már Szent Pál apostol is a boldogságot érezte ki Krisztus keresztyéből, melyben dicsekedniük kell a híveknek, hisz benne van megváltásunk, életünk, föltámadásunk, hisz általa nyertünk szabadulást és menekülést (Gal. 6.). De ez még mindig csak a *hatása* Krisztus keresztyének. Azt mondja, az a kereszty a boldogságot nyújtja a megváltottaknak. A misekánon többet mond, midőn magát a krisztusi kínhalált mondja boldog szenvedésnek. A megváltásáért hálás Egyház, Krisztus Jegyese — azon szenvedés által született meg Krisztus szívéből. Amikor visszagondolt eredetére, amikor Krisztus megnyílt oldalánál iparkodott hozzáférni Istenének szívéhez, az áhítatos imádás beleérzésével és főleg mikor a krisztusi emlékáldozatban, az Eucharishtiában megújította ezen kínhalálnak misztériumát, annak a kínszenvedésnek fölríthetetlen, de az Egyházban, Krisztus Jegyesében visszacsengő érzésvilágába hatolt. Az Úrnak szenvedése volt az, melyben «beteljesedett» minden ; a kín is, az orvosság is ; a halál is, az élet is ; hisz halálával győzte le a halált és szíve vérével szerezte meg magának az Egyházat, szeplőtelen Jegyesét. Az

Egyház ezzel a lélektani kontraszttal, a «beata passio»-val tárta fel azt a pszichológiát, mely a világ előtt ismeretlen volt. Ezzel állította be Krisztus a világba az újjászületett ember új lelkivilágát. Az antik ember is tudott néha szenvedni. Szenvedésében hőssé is tudott lenni, mikor hazájáért kellett küzdenie, vérét ontania. De szenvedése valóban kín volt, melyet elviselt ugyan, de fogait összeszorítva. Boldogan szenvedni, kívánni a kint, úgy menni a vérpadra, mint a bárány, mikor leölésre vihetik, örülni annak, hogy vadállatok fogai örlik meg Krisztus számára tiszta búzának — az antik-ember nem tudott. A régi ember lelke, akár Sokratesé, akár Plátóé volt, a szenvedést tán elviselte, de nem szerette.

A katakombák Egyházát méltán nevezzük vértanuk Egyházának. Ennek az Egyháznak lelkivilágát semmi sem tárja fel oly világosan, tömören, sokatmondón, mint a «beata passio».

És ez a «boldog kínszenvedés» sehol oly tökéletes kifejezést nem nyert, mint annak a vértanu szűznek halott alakján, mely évezreden keresztül megőrizte, megörökítette a boldog vértanuság mintaképét, modelljét. Mi lesz egy évezred alatt más holttestekből! Még ha múmiává aszalják is őket, a keserű és rettentő halál remegtető képe rögzítődne meg száraz arcukon. Az enyészet porlasztja őket, csontjaik is széthullanak. Cecilia teste 1599-ben is a boldog béke álmát leheli, hogy így is mutassa annak az érzésnek erejét, mely nemcsak a bakót riasztja meg, nemcsak az élő szemekből fénylik angyali erények színében, hanem szobrászává, alakítójává válik a halott testnek is. A lélek az

elő testnek a mintázója. Cecilia lelke megtartotta hatalmát a halálban és a halált alakította úgy, hogy századokon át a boldog szenvedés képe maradjon.

4.

A késői legenda (6. századi) és a régi zsolozsma megmagyarázza, honnét volt Szent Cecilia lelkének ez a halálon túl is uralkodó ereje. Jegyesének, a pogány Valerianusnak, azt mondja : «Titkot árulok el neked : Isten angyala az én szeretőm, nagyon féltékenyen őrzi testemet.» Valerianus, midőn meglátta Cecilia angyalát, maga is kereszténnyé lesz és megelőzi Ceciliát a vértanúságban. A legenda bájos elbeszélése mögött a szüzi lélek örök titkai rejlenek. A szüzi léleknek titka, hogy szeret ; el van gyűrűzve az igazi szerelemre. A szűznek angyali eszménye van ; ez az eszmény őrzi testét érintetlenül, ez adja meg az erőt Ceciliának is, hogy ciliciummal fékezze tagjait és tisztaságát Isten oltalmába ajánlja. Eszményét kisugároztatja a világba. Valóban angyalokkal társalkodik ; az angyali erény megnyitja szemét az Isten látására és szaván, arcvonásain, szemének ragyogásán másvilági lélek árad a világba. Eszményét így láttatja meg másokkal is. Mennyi hősiesség támad a szűzek nyomában ! Cecilia jegyese is, testvére is vértanúságot szenvednek.

A tiszta lélek eszménye, szerelme Krisztus. Benne elhallgatnak a föld érzései, a test vágyai, az ösztön sóvárgásai ; de nem hallgatnak el a boldogság dalai. Az égi szerelemnek is vannak énekei, ezekről mondja a Jelenések könyve, hogy a szűzek a Bárány kíséretében új éneket, *canticum novum*-ot énekelnek. Cecilia

zsolozsmája is azt mondja : «orgonák zengése közben dalolt Cecilia az Úrnak, mondván : Legyen szeplőtelen az én szívem, hogy meg ne szégyenüljek». Ennek az új éneknek dallamát, ütemét, tartalmát a tiszta szív szerelme őrzi. Benne dalolnak az olvadó telek, a tavaszt megnyitó záporosők. Illatos virágok nyiladoznak az énekben és jelentik, hogy a szőlőmetszés ideje már itt van. Gerlebúgás hangzik a földeken, a fügefák is bimboznak már. A szőlőkből édes illat árad. Égi szózat hívja Jegyeséhez a szüzi lelket : kelj fel kedvesem, gyöngyöm és siess hozzám. Tégy engem mint pecsétet szívedre.

Szent Cecilia szíve is így énekelhetett, mikor világtól elfordult szeme égi Jegyesét meglátta és a nyakán ejtett sebből omló vére a Kalváriáról fakadt vérpatakba olvadt.

Tre Fontane.

A keresztény kultúra három forrása.

I.

A vértanuk vérével bíborbavont boldog Róma (Felix Roma martyrurum purpurata sanguine) látomás-szerűen jelenhetett meg annak a XI. századi költőnek, Hildebert de Lavardinnak szemében, aki az apostol-fejedelmek ünnepének himnuszát írta. A mai ember Róma-látása alig jut el eddig a vízióig. Még akkor sem, amikor a legalkalmasabb magaslatookról, a Gianacolóról, a Pincióról, a Monte Marióról nézi Rómát, vagy pedig a Szent Pál-bazilikától kiindulva Tre Fontane felé felér arra a magaslatra, melyen a Montagnola-nak nevezett ódon osteria erkélyéről letekinthet a kanyargó Tiberisre, a Campagna hepe-hupás talaján, a katakombákkal tele-fűt kültelkeken túl, az Aurélián-féle városfallal körül-övezett Rómára. A Montagnoláról nézve a héthalom Rómája, jóformán a horizont díszes, csipkézett szegélyévé lapul ; a városfal kiszögellései, kapui, bástyái fölött tornyok, kupolák, pálmás és olaszfenyős dombvonalak, magasbanyúló paloták folynak össze képszerűen. Ha az Aventinus, a Palatinus és a többi dombok fái, parkjai nem adnának néhány zöld foltot a képre, az egész Róma a szemben is úgy rajzolódna le, mint a fényképlemezen — barnás, vagy acélszürke tónusban. A bíborbavont, vérszínű Róma vízióját még azon az úton sem kapja

meg ma az ember, melyen valaha Szent Pál járta meg a vértanúság útját. Pedig alig félórára a Montagnolatól indult meg a római vértanuk vérpatakja.

A lankás mező ma is olyan, mint Neró idejében. Az olasz földművelés és település formái a Campagnán alig változtak kétezer éve. A fascizmus kultúrpolitikája a főváros határában érezteti szemmel láthatólag hatását. Míg az ember leér Tre Fontane völgyébe, gazdag, sűrű vetéseket, dús életet lát a szántóföldeken. A völgy mélyén rétek virágos pázsitja ; kis patak vize folydogál. Valaha mocsarakban folyt szét, magára vonzott szunyograjokat és ezek messze riasztották innen az embert, mert ezen a tájon malária réme fenyegetett mindenkit. Amióta a Tre Fontane trappistái lecsapolták a mocsarakat és a vizet elvezették a Tiberisbe ; amióta ezt a völgyet teleültették a nyárfához hasonló, sudár eukaliptuszokkal, ez a völgy a főváros környékének legszebb részévé változott. Vasárnaponként, nyári hőségben zarándokok, kirándulók és vadászok ezrei járnak az úton, elvégzik ájtatosságukat az apátság román templomában, mely Szent Anasztáz és Vince vértanuk emlékére lett felavatva, meglátogatják Szent Zenó templomát és a Szent Pál lefejeztetésének helyén épült emlékkápolnát. Azután testükről is gondoskodnak ; sátrak állnak az út mentén, árulnak jó falatokat. Az apátság is nyitva tart egy kis fülkét. Sokan keresik fel, mert a trappisták eukaliptusz-kivonatának, likőrjének nagyon jó a híre. Idegeket frissít, bajokat gyógyít, lelket és jókedvet ad. Azt mondják, hogy a szunyograjokat az eukaliptuszfának szétomló illata hajtotta el innen. Már ezért is meg kell becsülni a drága nedűt, meghálálni a csendes szer-

zeteseknek, hogy ezt az áldásos fát idehozták. Annak, hogy a kiránduló ember a Tre Fontane fái közt leheveredve élvezze a jó likőrt, számos oka van.

A zarándoknak azonban más a célja. Itt, ahol kis helyen három nevezetes templom áll, ahol Róma legszébb, tiszta román-stílusú templomában az Egyház egyik legszigorúbb rendjének zsolozsmája magasztalja az Istent, ahol térbeli távolság nélkül jóformán egymásba olvadnak a római műveltség talaján a keresztény kultúra korszakai : el kell jutni ennek a kultúrának a forrásaihoz.

Tre Fontane — Három forrás, Három kút —, ez a név ugyancsak ismerős az egyháztörténetből, Szent Bernát fiai vitték szét ezt a nevet és eljutott hazánkba is, ma is viseli valaki a bélháromkúti apáti címet. Az egész völgy és az apátság annak a három forrásnak köszöni nevét, mely Szent Pál lefejeztetésének helyén fakad.

Régi legenda beszéli, hogy mikor Szent Pál fejét a hóhér bárdja elvágta a törzstől, az apostol feje a magas tönkről leesve, a lejtős talajon elgurult és háromszor érintette a földet, míg megállt. Ahol a földet estével megszentelte, ott forrás fakadt.

Ez a három forrás tényleg ott áll ma is, ahol a régi, már a IV. századból maradt feliratok tanúsága szerint Szent Pál vértanúságának emlékére csarnokszerű szentélyt építettek. A sokszor átalakított csarnoktemplom három része lépcsősen emelkedik. Mindegyikben egy-egy zárt kút. A felsőben pedig nem épen művészi kép állítja elénk a legendás eseményt.

Amikor először itt jártam, ép egy angol társaság

egészítette ki irodalmi benyomásait a trefontanei kirándulással. Magas, hűvös, professzor-arcú ember volt a vezetőjük. A szent helyet annyira se becsülte meg, hogy égő szivarját kinn letette volna. Látszott az egész társaságon, hogy az apostolfejedelem vértanúságának helye csak úgy érdekli őket, mint pl. egy boxbajnok sírja. A professzor el is intézte mindjárt a legendát is, a történelmet is. «Mese az egész», mondta, mikor a képet nézték. «Van rá elég bizonyosság, hogy ezek a források akkor is megvoltak, mikor Pálnak és a kereszténységnek híre-hamva se volt még.» Egyik hallgatója kíváncsian nézett rá. «Igen. Nevük is van e forrásoknak. *Aquae salviae*. Egészséges, jó források. Különben is — egészítette ki történelmi mondókáját —, ki tudja, igazán Rómában halt-e meg Pál, a nemzetek apostola?»

Az volt a benyomásom, hogy ezek sohse fogják meglátni a vértanuk vérével bíborbavont Rómát ; számukra csak két Róma van : az antik és az új. Mind a kettőben az ókori és a modern pogányság uralkodik. Az igazít, az örökkévalót, a *Roma aeternat* nem ismerik. Persze, hogy az ember nem száll egy professzorral vitába helyi hagyományok, századokon át megőrzött emlékek, feliratok bizonyító ereje felől. Minek is keresse az ember okát annak, hogy az *Aquae Salviae* fölé építenek templomot Szent Pál halálának emlékére a keresztények, mihelyt a katakombákból kiszabadulnak. A vértanuk vére — úgysem történelmi tényező annak, aki égő szivarral lép be ebbe a szentélybe.

II.

Semmi kedvem sincs a Három Forrás legendájának történelmi alapjait kutatni, az esemény betűszerinti igazságát bizonyítani. Lehet, hogy a fölényes angolnak igaza van — betű szerint. Lehet, hogy a három forrás, az «*aquae salviae*» már ott volt, mikor Szent Pált itt lefejezték és a legenda úgy keletkezett, mint más okmagyarázó helyi mondák. A három forrást összekapcsolta az apostol vértanúságának történeti tényével. Történeti tényről állítok, mert enélkül lélektanilag is bajos volna — magát a legenda-motívumot megérteni.

De ha a legendának nem is volna igaza betű szerint, mélyebb jelentését — nem nehéz épp itt, a Tre Fontane paradicsomvölgyében megtalálni. Hogy itt, a természet ősi forrásai mentén — új források fakadtak, hogy Szent Pál vére termékenyebb volt, mint a három kút, azt mindenki érzi, aki idelép. Az apostolfejedelem vértanúságának helyén a római kereszténység egyházat épít egyház mellé ; a szent helyre odatelepíti papjait, szerzeteseit, akik évszázadok egymásutánjában itt hirdetik életükkel Szent Pál evangéliumát, imádják a keresztre feszített Krisztust, meghalnak a világ számára, hogy bennük Krisztus éljen ; dolgoznak kezük és eszük munkájával, hogy ezt a miazmás, beteg völgyet az új élet paradicsomává varázsolják.

Valóban — új források fakadtak itt ; a keresztény kultúra forrásai. És ha számolni akarunk, különösebb erőltetés nélkül megtaláljuk a keresztény kultúra három forrását, Tre Fontaneját, akár Szent Pál életében és

halálában keressük őket, akár pedig a Tre Fontane multjában és jelenében.

Ez a három forrás : a munka, a kultusz és a vértanuk halálán átáradó krisztusi vér. Minden kultúra, legyen az indián, babyloni, egyiptomi vagy földközi-tengeri — a természetadta lehetőségeknek az emberi ész és kéz munkája által való kidolgozásából, alakításából fakad. Ezt a forrást, ezt a kultúrtényezőt a nemzetek apostola nemcsak szóval hirdeti, hanem saját kezével is gyakorolja, mint a sátorlap-készítés fizikai munkáját. Érdekes, hogy az apostol a hellenizmus fejlett iparában — a legprimitívebb kultúra iparát űzi. De abba beleadja lélekkel, szorgalommal testi erejét, abból ő maga számára kenyeret teremt, hogy ne szoruljon híveire, bár joga volna — szellemi munkájából, az apostolkodásból és az oltár szolgálatából megélni. És amit eszével, szívével dolgozik és teremt : igehirdetése, levelei — ha csak mint emberi alkotást nézzük is őket — a keresztény kultúrának örök kincse ; az emberi művelődésnek, irodalomnak egyedülálló értéke.

Szent Pál hirdeti a munka általános kötelességét (aki nem dolgozik, ne is egyék — ő mondja ki), hirdeti az emberiség egyetemes szolidaritását abban a formában, melynek minden szocializmus és demokrácia csak torzított leegyszerűsítése : Krisztus titokzatos testének egységében, melybe minden hívő tagként, a krisztusi vérből és kegyelemből élő organizmus együtt érző, örvendő és szenvedő tagjaként kell hogy beleilleszkedjék. Az egyén és a társadalom, az individualizmus és a kollektívizmus ellentétét ő Krisztus misztikus testének egységében oldja fel, melyben az egyén minden munkája,

imádsága, szenvedése — valamikép az egész szervezeté lesz, mégpedig azért, mert az egyén tagja az egésznek, tagja annak a szervezetnek, melynek Krisztus a Feje.

Hogy a munka, a fizikai és szellemi munka — tényleg új kultúrának vált forrásává, hogy átalakította a föld színét, azt a keresztény kultúra világot átfogó alkotásai közt — a Tre Fontane is igazolja.

Jó, hogy itt eszme, történelem és valóság úgy összehatalálkoznak. Mocsarak lecsapolása, vadvizek szabályozása, a föld színének műveléssel, fatelepitéssel való átalakítása mellett itt találod Szent Benedek fájának késői ágát, a trappistákat, akik a fizikai és szellemi munkát ma is Szent Pál módjára egyesítik. Építenek monostort, díszítenek templomot, találékonyságukkal orvosságot készítenek a méregből, munkájuk kamatjából művészeket foglalkoztatnak, hogy itt Szent Pál vértanuságának helyére az anyagi és szellemi kultúra halhatatlan emlékeit állítsák és fenntartsák. És mindezt teszik a «corpus Christi mysticum» kicsinyített másának átélésével — a Krisztust helyettesítő apát vezetése alatt álló monostori közösségben. Ilyen monostor valóban mintája a keresztény munkaközösségnek: család és nem szakszervezet; otthon és nem gyár; közösség, communitas, melyet a szeretet és a hagyomány köt össze, nem erőszakkal és gyűlölettel összehajtott kollektivizmus. Élő szervezet ez, nem pedig emberekből összetákolt gépezet.

A keresztény kultúrát már az első, természetes forrás is megkülönbözteti azoktól, melyek alapja ugyancsak a munka volt, de rabszolgamunka, vagy tisztára önzésre épített munkarendszer, mint a mai kapitalizmus vagy szocializmus.

Még jobban megkülönbözteti azonban a kultúra másik forrása, mely itt, Tre Fontane-n magasbaszökö sugárral száll fel a földről: a kultusz, az Istentisztelet, a liturgia. Sokan rámutattak már arra, hogy a latinban ugyanaz a szó (*colere*) jelenti az Isten tiszteletét és a föld megművelését. Kultusz és kultúra egy töről fakad, de úgy, hogy a kereszténységben a kultusz — természeténél fogva — előbbrevaló, mint az anyagi, földet, földi életet szolgáló kultúra. Hogy a kultusz, a liturgia — tényleg művelődést fakaszt, hogy a kultúra forrásává válik, azt a nemzetek apostolának élete épűgy szemlélteti, mint a munkának a jelentőségét. Bárki fog hozzá leveleinek olvasásához, érezni fogja, hogy ez a nagy igehirdető, a kereszténység ezen nagy tanítója az imádság, az Istentisztelet stílusában gondolkozik. Minden megnyilatkozásában ott van a tanító, építő, buzdító, intő szó mellett: a hálaadás, az Istenmagasztalás, könyörgés feltörő hulláma. A keresztény lelkiségnek ez az örök példaképe a földi élet minden tettét, munkáját, frását, utazását, szenvedését, — liturgiává magasztosítja úgy, hogy: bármit teszten, az Isten dicsőségére cselekedjének. Leveleiből kicsendűl minden szólam, minden motívum, melyből később a római Egyház a liturgiát felépíti. Érdemes volna egyszer összegezni, mennyi a szentpáli szó, kifejezés, doxológia, hálaadás, áldásforma, könyörgés a római liturgiában. Hogy a tanító rész mennyi, ahhoz elég a Misekönyv leckéinek áttekintése.

És ha a római liturgia típusá, általános érvényű szabállyá, az örökkévalóság légkörében lejátszódó cselekménnyé szilárdítja is az Istenszolgálat minden formá-

ját és ezáltal látszólag megmerevíti az egyéniséget, mely Szent Pálban szabadon lejtő óriási változatossággal, fékezhetetlen lendülettel ostromolta az eget : akkor is az ő nyomában jár. Hisz Szent Pál volt az, aki az ősegházban jelentkező entuziasztikus áramot a liturgia rendjébe, rendszerébe szorította. «Minden rendben történjék» — ez szentpáli szó és ez a római liturgiának is alapelve.

A keresztény kultúrának ez a második forrása tényleg ott fakad és árad Tre Fontane tájékán, mert hisz ezek a szerzetesek az imádság és a munka életét élik. Számukra az Istentisztelet a nap legfontosabb munkája : valóban opus Dei, ahogy Szent Benedek nevezi : Az Isten dolga. A kultusz pedig nem áll meg az emberi szónál, gesztusnál, mozdulatnál ; nemcsak ennek ad szabályos lendületet, művészi formát, hanem érte — művészettel alakít át mindent, amivel érintkezésbe jut : Az Isten házát épűgy mint az oltárt, a szentedényeket ; teremt a kultusznak megfelelő építészetet, festést, szobrászatot. Az imádság szavát énekké magasztosítja. Így kapcsolódnak a kultúra formái a liturgiához, nemcsak Tre Fontane-n, hanem mindenütt, napkelettől nagy nyugatig, ahol a tiszta áldozatot az Űr nevének bemutatják.

A keresztény kultusznak középpontja, igazi tartalma : Krisztus testének és vérének áldozata. Szent Pál szerint egy kenyér, egy test vagyunk mindnyájan, akik ez egy kenyérből táplálkozunk. Krisztus valóságos és misztikus teste közt, Krisztus és az ő Egyháza közt csodálatos, csak a hit megvilágosodott szemeivel látható összefűggés van. Ezt az összefűggést, össze-

tartozást minden szervezetben a vér körforgása biztosítja legjobban. Az Egyház a kehely konszekrációjában, minden szentmisében hangoztatja a «hit misztériumát». A mi hitünk misztériuma az, hogy Krisztus valós testéből az ő titokzatos testére: a krisztusi vér áramlik által. Ez az összetartója az egész testnek, ez ad életet, újjászületést, feltámadást Krisztus teste tagjainak, az egész Egyházban. Ezért mondja a kehely konszekrációja Krisztus vérét az új és örök szövetség vérének, mely «sokakért kiontatik a bűnök bocsánatára». Krisztus vérének körforgása történik az Eucharisztiaiban és innét a szentségek véredényeiben mint kegyelem járja át az egész Egyházat, ez adja meg a krisztusi élet kezdetét is, teljességét is mindenkinek.

Ez az Egyházat alapító, életető vérpatak a Kálvárián, Jézus szívéből indult meg. A keresztdozatnak a szentmisében való megújítása nem engedi sohase ezt a vérpatakot megállni vagy kiapadni. Krisztus vére valóban az új és örök szövetség vére, mellyel ő, a Főpap meghinti, saját vérének bíborával bevonja az egész emberiséget. Akit Krisztus meghint a maga vérével, az hasonló lesz hozzá: a megostorozott, kereszttűjét járó, megfeszített Üdvözítőhöz.

Szent Pál úgy látta, hogy minden keresztyén először a szentkeresztségben részesül eme titokzatos áthasonulásban a megfeszített és feltámadt Krisztushoz. A keresztségben Krisztussal együtt «eltemetkeztünk a halálba: hogy miként «Krisztus az Atya dicsősége által feltámadt halottaiból, mi is az élet megújulásában járjunk». (Róm. 6, 4.) A szentségi tény által létrehozott hasonlóságot követi az életnek, erkölcsiségnek

Krisztushoz való áthasonulása. Egyes kiválasztottakban aztán maga a testi halál is Krisztus halálának lesz hű utánzata. A vértanukban van meg a «*similitudo mortis Christi*» (Róm. 6, 5.), a Krisztus halálához való hasonlóság legtökéletesebben. Természetes tehát, hogy a Krisztusért a halálban kiontott vérük együtt árad tovább az Egyházra Krisztus vérével egyesülten, mint ahogy az erek és patakok beleolvadnak a nagy folyóba.

A Tre Fontane három forrásában a vértanuapostolnak a vére árad legbőségebben. Ahol csak érinti a földet, ott termékenyítő, életetadó források fakadnak, ott nemcsak a föld színe alakul át, hanem a lélek szintje is emelkedik a krisztusi élet szökőárjának magasságába. A Krisztus vérével egyesült vértanui vért már Tertullián is a kereszténység csirájának nevezte. *Sanguis martyrurum semen Christianorum.*

Mennyi hullt ebből a vértanui vérből ép Róma talajára három századon át! Szent Péter és Pál nyomában hányan haltak itt meg Krisztusért! A háromszáz templomú Róma oltárai alig elégségesek arra, hogy ereklyéiket befogadják. A katakombák egyszerű felírásain az M vagy Mr (Martyr) jeleket alig lehet összeszámolni. Róma valóban a vértanuk városa volt.

Mikor napnyugtatójában megint a Montagnolán álltam és a nappal szürke Róma a lenyugvó nap bíbor-sugaraiban fürdött: magam előtt már én is a vértanuk vérével bíborba vont boldog Rómát láttam.

Mithra¹ és Krisztus.

I.

Közel a Colosseumhoz, a Via S. Giovannin áll Szent Kelemen bazilikája. Mint a legtöbb római templom, ez is kőbe vésett és falra festett egyháztörténelem. De a S. Clemente több, mint egyháztörténelem.

A mult század derekán megkezdett ásatások a templom alatt először azt a bazilikát tárták fel, melyet 1084-ben döntöttek romba Guiscard Róbert normannjai. Ez a föld alá került templom valószínűleg a IV. század első felében épülhetett. Szent Jeromos már említést tesz róla. Az ásatás sikere még mélyebb réteg feltárására vezette a szerencsés Mullooly dominikánust, akinek vágya az volt, hogy a Kr. u. II. század elején *titulus Clementis* —, dominicum Clementisként már fennálló ősi keresztény szentélyt megtalálja. Róma földje évezredek takar; a föld itt épügy megőrzi a mult emlékeit, mint Mezopotánia homokja vagy Egyiptom száraz levegője. A IV. századi bazilika alatti réteg felásása rendkívüli meglepetést hozott: az ősi keresztény dominicum, titulus helyiségeiben, melyek eredetileg Római Szent Kelemen pápa (92—101) lakását alkották, valamely pogány kultusz céljait szolgáló törmelések, áldozati maradványok, jelek, szerek kerültek elő, majd ezen kultusz szentélye, a vízzel eláradt barlang,

A mai vallástörténet Mithra-t ír és nem Mithras-t.

spelaea is megnyílt és benne, körülötte azok az emlékek, melyekből kétségtelenné vált, hogy itt valaha a *bikaölő* (tauroktonos) *Mithra* római hívei ülték istenüknek, a Sol invictusnak misztériumait. 1914 óta elvezették a vizet ezekből a földalatti helyiségekből, melyek egyik oldalán még a köztársaság korából vagy az etruszk-korból való ősi fal húzódik végig. Jó 10—15 métert kell a mai Szent Kelemen-templomból lefelé menni és az ember 3000 év kultúráján, szellemtörténetén, vallásán hatolt át. Csak a geológia rétegein vannak az évezredek, évmilliók ily közel egymáshoz. Bármily rövid is az út a keresztény templomból az alatta levő *mithraeum*-ba, annál nagyobb az a távolság, mely a szellem világában valaha elválasztotta Mithrat Krisztustól, Mithra mystes-eit, cultor-ait Krisztus híveitől. A szellemi távolságoknak mások a mérőeszközei, mint annak a távolságnak, mely ugyanazon ház, épület rétegeit választja el egymástól.

II.

Egyes pogány népek ma is megőrizték azt a szokást, hogy az épülő ház vagy szentély alapjába a védőistennek képét, szobrát helyezik el. Úgy-e, elég feltűnő tréfája magának a történelemnek az a tény, hogy Krisztus egyik legrégebbi templomának fundamentumában az a bálvány kapott helyet, mely három-négy évszázadig viaskodott az «*Igazság Napjával*», aki megvilágít minden embert, ki a világra jő (Ján. 1, 9), az «*Igaz Világossággal*» — mint Krisztus legnagyobb ellensége, mint a Sötétség Hatalmának képviselője, aki — hazugság levén minden porcikája — magát mint «Fény-

teremtőt, Tűzárasztót, Fényadót, Villámlót, Tűznek Hősét, Világosság Lelkét, Tűztestűt, a Fénynek Urát» imádtatta híveivel.¹

Mintha csak az apostol szavát akarta volna itt a föld sötét méhében meghazudtolni: «Más alapot nem vethet senki, mint amely vetve van: a Krisztus Jézus». (I. Kor. 3, 11.) Ide rejtőzött híveivel az Úr házának alapjába, majd darabokra törten is itt maradt oltára, itt maradtak szobrai, képei a dominicum Clementis alapjaiban. *Más* alapot akart vetni Krisztus Egyházának! Igaz, hogy hiába. De ez a tolakodás nemcsak szimbolum; ez történelmi valóság — és ép ez a mithraeum egyik legfontosabb bizonyítéka annak a harcnak, mely nemcsak itt a föld alatt, hanem a római világbirodalom lelki világában valaha lezajlott Krisztus és Mithra között.

Ez a mithraeum körülbelül a következőket mondja el erről az óriási küzdelemről.

Annak a Krisztusnak, aki a Golgotán saját vérében fürdette meg az emberiséget, hogy megváltsa a sötétség hatalmából, aki halálával győzte le a bűnt és annak zsoldját, a Halált, aki föltámadása és Atyjához térése után az Atya jobbján ülve intézi a világnak sorsát, «tanui», apostolai már az első század közepén eljutottak Rómába és hirdették az evangéliumot szegénynek, gazdagnak, zsidónak, rómainak és görögnek. A birodalom fővárosára a Gondviselés terveiben új hivatás várt. Péter ide tette székhelyét és tarsosi Pál evangéliumos útjai is ide vezettek. Ő már megemlékszik

¹ Dieterich: Eine Mithrasliturgie. 5. 1.

Kelemenről, aki vele fáradozott az evangélium hirdetésében (Phil. 4, 3), akit a hagyomány azonosít I. Szent Kelemennel (Szent Péter harmadik utódával római püspöki széken), aki életét mint vértanu fejezte be roz-ben Crimiában, a Fekete-tenger északi partján számkivetésben. Római Szent Kelemennek a korinthusiakhoz írt levele egyik legfontosabb dokumentuma az apostoli hit eredetiségének, változatlanságának és a római püspök primátusának. A hagyomány szerint a Flaviusok családjával állt rokonságban : Titusnak, Jeruzsálem meghódítójának, Vespasianusnak és Domitianusnak családjával. A Flaviusok közt már az I. század végén voltak keresztények. Vespasianus testvére, Titus Flavius, valószínűleg az új vallás híve volt ; Vespasianus fia, T. Flavius Clemens konzul pedig egész családjával Krisztus hitén járt. Feleségének, Flavia Domitillának nevét ma is őrzi az ő általa adott telken keletkezett Domitilla-katakomba. Szent Kelemen pápa saját házában gyűjtötte össze híveit. Itt, az azóta föld alá került nagy palotában jöttek össze a hívek «megállapított napokon, hogy mindazt a maga rendjén teljesítsék, amit az Úr parancsolt. Azaz felajánlották adományukat, elvégezték a szent cselekményeket ; nem rendetlenül és átabotában, hanem kiszabott időben és órában . . . A gyülekezetben megvolt a maga hivatása a főpaprak, a papok is a saját tisztjuk helyét kapták meg és a leviták (diaconusok) is végezték szolgálatukat. A világi hívő a neki szóló parancsoknak engedelmeskedett». (Clemens Rom. Ad Cor. I. 40.) A főpap tiszte apostoli igehirdetés, a szentcselekmények — liturgia — vezetése és a hívek kormányzása volt. Gondja messze terjedt, az

evangélium vetése már világszerte terjedt. Elődjének, Szent Péternek módján tölti be pásztori hivatását Római Szent Kelemen; nemcsak római híveit tanítja, inti, kormányozza, hanem ha bajt lát másutt, pl. Korinthusban, ott is békét és rendet teremt. A római katedra már akkor is az egész kereszténység közép-pontja, tanítója, kormányzója. A korinthusiakhoz írt levél oly szépen állítja elénk ma is az Egyháznak hitben, fegyelemben, liturgiában való eszményképét, hogy ezen levél közvetítésével ma is odaállhatunk annak a római palotának szép stukkódíszes, tágas termébe, melyben egy asztal körül gyülekeztek a papok és leviták; mindegyik a maga megszabott helyén ült; a terem falai körül pedig a «laikus»-ok, a világi hívek, egyik oldalon a férfiak, másikon a fátyolos fejű nők, hogy «miután bűnvallomást tettek» (Didaché 14, 1), «himnuszokat énekeljenek Krisztusnak, mint Istenüknek» (Plinius levele Trajánushoz. Ep. 96.); meghallgassák a leviták által felolvasott szentírási részeket, azután az «apostolok kommentárjait», az evangéliumot. (Szent Jusztin I. Apol. 66.)

Az asztal előtt ült a főpap, maga Kelemen, híveinek atyja és pásztora, aki székén, katedráján ülve, híveit homiliájával tanította a hit igazságaira és az erkölcsi életre.

A hívek tisztelettel hallgatták Pál apostol barátját és munkatársát, okultak ékes görög beszédjén (ez volt ekkor még a római Egyházban a használatosabb nyelv), mely oly világosan, tisztán fejtegette előttük a Szentháromság titkait, Krisztus megváltó életét és halálát, az üdvösség misztériumait, a keresztséget, a kéz-

rátételt, az Eucharishtiában megújuló áldozatot, az új élet, a Krisztusban való élet kötelességeit, erőnyeit és az üdvösség reményét, hogy szavára egy szív, egy lélek lett az egész hívősereg és egységüknek, az «egy testhez» való tartozásnak jeléül mindnyájan előadták kenyér-adományaikat és beöntötték a diakónus által körülhordozott nagy kehelybe ampulláikból borukat. A kenyerekből kiválasztották azt, mely mint az «áldás», «hálaadás» kenyere az asztalra került az «áldás» kelyhével együtt. Ezután a főpap, Kelemen, elmondotta az áldozati adományok fölött a «hálaadást», Eucharishtiát, úgy, ahogy még mesterétől, Szent Páltól hallotta, «aki az Úrtól vette és átadta nekik». (Szent Pál I. Kor. 11.) Ajkán felhangzott a nagy hálaadás az Atyához, mindeknek teremtőjéhez, aki ezt a kenyeret és bort is alkotta, az ő egyszülött Fia, Jézus Krisztus által, kit elküldött az idők teljén üdvözítőül, megváltóul, akaratának angyalaként — mint elválaszthatatlan Igéjét, ki által mindent teremtett — a Szűznek méhébe, ahol a Szentlélektől testet öltvén a Szűztől született, hogy betelje-sítse Atyja akaratát, megszentelje az Isten népét, egyesítette a világ tájairól őket az Egyházba, miként ez a kenyér egyesítetett a hegyeken-völgyeken összegyűjtött magokból. (Didaché 9, 10 ; — Szent Ipoly liturgiája — a veronai palimpsestosból.) Bár a «hálaadás», Eucharisztia szövege szószerint nem maradt ránk, úgy, ahogy még Szent Kelemen imádkozta, de a főgondolatokat — mondhatni — teljes bizonyossággal halljuk ma is a régi forrásból épűgy, mint a mai szentmise praefatiójából és canonjából, mely nem más, mint az eredeti Eucharisztia művészi kidolgozása. Ahogy vette

az Úr parancsát, «megtette az ő emlékezetére»; az Úr szavait tartalmazó imádsággal (Justin. I. Apol. 66.) megáldotta a kenyeret és bort, és az áldás után már minden hívő megkülönböztette az «áldás kenyerét és borát» — mint Krisztus testét és véré — a közönséges kenyértől és bortól. Amint a «hálaadás» szavai elhangzottak, a főpap a nagy dícsérettel, doxológiával befejezte imádságát, a hívek ráfelelték: Amen, úgy legyen. (Justin I. Apol. 65.) Most sorjában valamennyien, papok, leviták és hívek részesedtek az Úr asztaláról, vették az Úr testét és itták az Úr véré.

A szent cselekmény befejeződött. A hívek följajlott adományainak egy részét megkapták az Egyház szolgálói, másik részét pedig a szegények, akik így is élvezték a szeretet vallásának áldásait. A főpap igazi római volt, császárok vére; rendet tartott és fegyelmet azok közt, akik házában a szent misztériumra és az agapéra, szeretetlakomára összegyűltek. Békés időben gyakran, naponként is összejöttek, de az új császár, Trajanus (98—117) hamarosan megújította az idegenből jött kultuszoknak tilalmát, a birodalom isteneinek tiszteletét meg akarta óvni. A domus Clementisbe már csak lopva, sötétben gyülekezhettek a hívek pásztoruk köré, akit a császár nemsokára el is ragadott közülük messze, Crimiába, számkivetésbe.

Hamarosan hírért vették atyjuk vértanaságának. (102.) A domus Clementis, Kelemen háza az Egyház tulajdonába ment át. Azon a helyen, mely összegyűjtötte a Fejet a tagokkal, a Pásztort a nyájjal, tovább is megtartották összegyöveleteiket és bár a vértanu teste messze pihent (csak a IX. században került vissza a régi

háza fölé épített bazilika confessiójába, Szent Cirill és Method hozták meg ereklyéit) —, a domus Clementisből *dominicum* Clementis lett, a keresztények szentélye, ahol Szent Kelemen «emlékét» (*memoria*) tisztelték.

Valószínűleg hozzátartozott már azon *titulus*okhoz (mai nyelven: plébániatemplomokhoz), melyek központjaivá váltak Róma első lelkipásztori körzeteinek, melyekre Evaristus pápa (112—121) osztotta fel az örök várost.

A titulus Clementis nem sokáig maradt az Egyház kezén. A meg-megújuló üldözések alatt szemet szűrhatt a város szívében, a császári paloták, amphitheatrum tözsomszédságában levő keresztény ház. Valószínűleg az állam tette rá a kezét.

Megszerezték a «cultores Mithrae», M. hívei és — ha már volt valami feliratos, festői vagy szobor-emléke a keresztény kultusznak, azt megsemmisítették — a dominicumban pedig berendezkedtek saját vallási törvényeik szerint.

III.

Ex Oriente Lux! Érdekes, hogy az emberiség a valóságban is Keletről kapja világosságát — és átvitt értelemben is. A szimbolum gyakran födi a valóságot, kifejezi a valóságot. Keleten száll fel a Nap; ez a természet ténye. Keletről indul útjára az emberi tudás, kultúra világossága. Ez a történelem ténye. Keleten kelt a «Világ Világossága», Krisztus, az Igazság napja. Ez a szellemtörténet ténye. Keletről azonban nemcsak a világosság törekedett a Nyugat, a római birodalom határai felé, hanem — a fényt megelőzte és követte —

az árnyék, a homály, a babona, a tudás mezébe öltözködött tudatlanság, az Istent mímelő bálvány, a magát fénynek hazudó sötétség. Így jött Keletről Mithra is, az ifjúi szépségében pompázó, szobrain Nagy Sándornak, a Kelet meghódítójának arcvonásait mutató, lobogó hajú, tüzeskoronájú, fehértunikás és skarlátpalástú napisten. Ebben az alakjában mutatkozott azoknak, akik a nagy misztérium, avatás végső bódulatában meglátták őt a domus Clementis barlangjában, akik szemlélhették a «győzhetetlen napnak» erejét, azon ábrázoláson, mely a spelaea csodás fénnnyel elárasztott oltárán mutatta a «bikaölőt» győzelmének pillanatában. Az archaeologusnak, vallástörténésznek már nincs az a látása, mint annak a boldog avatottnak, aki évek hosszú és keserves próbái után — mint igazi «hétpróbás» — nagy várakozásának, reményeinek, misztikus vágyainak beteljesedésével oldhatta le szeméről a köteléket, hogy istene arcát láthassa.

Mi csak az egyszerű kíváncsiság nem éppen jámbor érzésével megyünk arra a helyre, mely valaha misztériumok színhelye volt. A régi megvilágítást, a kísértetiesen lobogó fáklyák fényét, az oltárokon villogó lángokat, a barlang boltozatáról csillagokként ragyogó lámpákat egy-két villanylámpa pótolja. A világosság istene ma ennyivel kénytelen beérni. Megvallva az igazat, többet ez az egyszerű, kevés művészettel alkotott relieves oltár nem is igen érdemel meg. Nagyon egyszerű faragás, meg se közelíti pl. a vatikáni múzeum «bikaölő Mithráját». A már iparrá aljasult római kőfaragásnak terméke, mintha kidolgozása is azt mutatná, hogy a szobrász keleti barbárok számára készítette.

Az oltár felső fedőlapján bemélyedés ; az áldozat vérének ide öntötték ; szegletein két fej, valószínű a Nap és Hold jelképei. A mellső oldalon Mithra, fején a jellegzetes frígiai sapka, vállán lobogó palást ; baltérdével a bikára támaszkodik és megadja a kegyelemdöfést a rettegett szörnynek. A kiömlő vérhez egy kígyó és kutya igyekszik, a skorpió pedig a bika genitális szervébe kapaszkodik. Az oltár jobb- és baloldalán két egyforma ifjú, arcuk, ruhájuk ugyanaz, mint Mithraé ; mindkettő égő fáklyát tart, a jobboldali lefelé, a baloldali fölfelé tartja fáklyáját. A hátsó oldalt egy kígyó hullámszerű, ívelő teste tölti ki. Az oltáron ez a felírás :

CN. ARRIVS CLAVDIANVS

Pater posuit.¹

Az ilyen vallástörténeti emlékek megfejtése néha több nehézségbe kerül, mint az egyiptomi hieroglifiké. Már maga a helyes leírás, az ábrázolt dolgok tárgyi felismerése gyakran problematikus, főleg a kopott, tört tárgyaknál. Hát még az ábrázolt tárgy eszmei tartalma ! Mert ne felejtjük el, hogy ez a mithraeum vallásos kultuszt szolgált, hogy az egyes tárgyak a misztériumokban voltak használatosak, tehát határozott célt szolgáltak, és végül, hogy a vallásos ábrázolás sohse nélkülözötte a jelbeszédet, szimbolizmust, hogy tehát ezen az oltáron minden kis mozzanatnak, pl. az egyes ábrázolt állatoknak, egész sajátos jelentése lehet.

De mielőtt a Mithra-hit és kultusz szellemébe

¹ Cneius Arrius Claudianus «atya» emelte.

igyekeznénk behatolni, nézzünk csak körül a barlangban!

Magán a padlón is látszanak még a nyomai szabályosan beillesztett mozaikábrázolásoknak. Kétoldalt a barlang szélein, a hosszanti falak előtt kb. méter magas és jó széles kőpadszerű emelvény húzódik végig, lépcsők vezetnek fel rá mindkét oldalon. Az emelvény elülső peremén lépcsőszerű beválás húzódik végig, melyben félkörös fülkék vannak; a pad maga a fal felé némi lehajlást mutat. A bejáróval átellenes fal mellett vízcsatorna húzódik. A falakon még mozaikdíszítés nyomai látszanak. Érdekes a barlang boltozata. Durva természetkövekkel van kirakva a lapos, elliptikus hajlás, melyben szabályos geometriai formában 11 bemélyedés látszik; a bemélyedések elhelyezéséből arra lehet következtetni, hogy külön-külön négyes és hetes csoportot alkotnak. Tán a négy égtáj és a hét bolygó szimbolumai lehettek.

A barlangnak felszereléséhez tartozik még egy alacsony oszlop, ez is oltár lehetett.

Három szobrot találtak ezeken kívül. Az egyik sziklából, kövekből kiemelkedő meztelen gyermek, egyedüli öltözeke a frígiai sipka. Nagyon primitív alkotás. A régészek *Mithra petrogenitus*, köszülte *Mithra* néven tisztelik. Most a barlang hátsó falának egyik fülkéjét díszíti. A másik sugárkoronás férfi-mellszobor, arcán fiatalos szépség, mintha némi melanchólia borongna szemén és homlokán; a legművészebb az összes itteni alkotások közt. A sugárkoronáról, az arc apollói jellegéről könnyű neki nevet adni: ez valamilyen Napisten. Végül még egy szobortöredékről kell megemlé-

kezni, öreges, göndörhajú és szakállú, derékban átkötött tunikájú férfi, a vállán egy állat, mondjuk : bárány. Ezt is könnyű megnevezni : Pásztor. Csak azt nehéz megállapítani : milyen Pásztor? A «Jó Pásztor»-e vagy pedig Péter, a főpásztor-e, vagy tán ez is a Mithra-hítkez tartozó valamilyen pásztor. Most a «barlang» környékét is szemügyre vesszük. A barlang és a «dominicum Clementis» közt oszlopos folyosó. A dominicum-tól balra vízmedence, nevezzük el keresztkútnak ; jobbra pedig két másik helyiség mozaikpadlóval (ezt az 1914-i ásás tárta fel) ; a nagyobbiknak («schola»-nak nevezik) falain freskók, már nem lehet pontosan kivenni mindegyiknél, mit ábrázolnak ; fiatal nő alak ; öregebb férfi arc ; más, már felismerhetetlen alakok ; a négyes csoportból a négy évszak allegorikus ábrázolását látják benne. Ezenkívül a padlón mozaikok jelképes berakással, díszítéssel. A falakban fülkék, tán a hét bolygó szimbólumai álltak benne.

Körülbelül ezt látja a szem a S. Clemente földalatti második rétegében. Ha az egész fel volna tárva, új helyiségek tán más meglepetésekkel is szolgálnának. Egyelőre annyi biztos, a titulus Clementis már a második Kr. u. században idegen kultuszt szolgált ; idegen istenek ütöttek tanyát az Úr házában. Legalább két évszázadig Mithrának áldoztak itt az ő hívei. Hogy itt a föld alatt valaha hit, vallás, istenek harcoltak egymással, az abból is látszik, hogy Mithra oltárát szét-törten találták meg ; de magukon a töredékeken is más régebbi ragasztások nyomai voltak észlelhetők. Nem sok fantázia kell hozzá, hogy legalábbis két összeköttetést, harcot tételezzünk fel.

A szabadságát, jogait visszanyert Egyház Konstantin alatt erővel vehette vissza szent Kelemen házáat a maga tulajdonába ; a mithraeum oltárát összetörték ; eszközeit széthányták ; később a Mithra-hívők megint visszajutottak spelaeájukba. A történelem azt is megmondja, mikor? Julianus, a hitehagyott, maga is tisztelője volt a keleti istennek, a Galileai ellenségének. Tán az ő idejében újult itt meg a Mithra-kultusz ; megint összeállították a régi oltárt, rendbehozták úgyahogy a barlangot. Az aposztata halálával azonban a napistennek is befellegzett, most már végleg. A szét-tört oltár, a barlang, a szobrok végleg a föld alá kerülnek, az új bazilika a régi házra eltemette őket. A keresztények se kíváncsoztak többet ide, a dominicum terme fölé építették tágas háromhajós bazilikájukat, melyet a normannok romboltak le, hogy utána fölé épüljön a mai S. Clemente.

Krisztus győz, Krisztus uralkodik most itt is. Most már ellenségének alakját, multját, természetét kell megrajzolnunk. Ezzel egyúttal magyarázatát adjuk a mithraeumban talált tárgyaknak és megvilágítjuk azt a célt, melyet az itt lejátszódó kultusz szolgált.

IV.

Mithra messziről, nagyon messze Keletről jött és eljutott az ókori világ végére Hispániáig, a brit szigetekig és a Duna és Rajna vonaláig. Pályája valóban hasonlít a fölkelő Napéhoz, ahogy az ókori ember látta. Mithra évezredes pályafutásának a vége, végleges lenyugvása a római birodalom bukásával azonban ismer-

tebb, mint a kezdete. Mithikus istenekről bajos történetet írni; Mithráról tán legnehezebb valamennyi közül.

Minden jel arra mutat, hogy a «köszülte», «petrogenés» isten igazi szülőföldje az árja nép őshazája, még pedig a legrégebb hazája, abból az időből, mikor még együtt lehettek, egy népként éltek a hinduk, szlávok, görögök, germánok, perzsák, rómaiak. Eredetileg bizonyára nem sziklából született, hanem a politheisztikus istenek közös szülőföldjéből: a mithosz-alkotó képzeletből, a természetet megszemélyesítő és átlelkesítő fantáziából, mely a «szürkület» homályából, az értelem látása elé kerülő ködön át egészíti ki a természet, tapasztalat ismeréshézagait. Ép ezért nehéz Mithra életkorát megállapítani. Annyi biztos, hogy Indiában már a Védák vallása idején (Kr. e. 3000—1500 körül) ismeretes *Mithra-Varuna*, mint a «rendnek őre», akire mint szilárd sziklára támaszkodott minden törvény; előle a Rigvédák szerint senki se menekül, még ha az ég fölé is akarna szökni; ezer szeme van, mindent lát a világon.

Bizonyos, hogy ősi eredeti vonásai közt sok isteni vonás van; hiszen az istenek mind letompított, eltorzult, elhomályosult árnyékai az egy Istennek. Talán nem csalódunk, ha Mithra-Varunán a nagy-istenhitnek *átmenetét* látjuk a természet mithológiájába, még pedig az ég és az égítetek mithológiai feldolgozásába. Hiszen a primitív, már elhomályosult ember azáltal teremtette, felejtette el az Istent, hogy az Alkotót lassankint felcserélte — művével, teremtményével — az Éggel és az égítetekkel, köztük a Nappal, majd a Földdel. Az ezerszemű, a törvényt tartó a Nap, mindent lát tör-

vényét a primitív ember is csodálta, hiszen fölkelése, vonulása, lenyugvása adja a Földnek, az embernek, állatnak a nappalt és éjszakát, az évszakokat, a vetést és az aratást.

A keleti árja népek másik ága, az *iráni*, a perzsa is tisztelte Mithrát. Még a perzsa szentkönyvek, az Avesta összegyűjtése előtt feliratokon, ékiratos táblákon stb. megtalálható Mithra Ahura-Mazdával együtt, még pedig társával egyenlő rangban. Az emlékek eléggé megvilágítják jellegét. Perzsiában, I. Dárius idején Ahura az Ég, Mithra a Nap. Amikor a perzsa próféta, Zarathustra, megalkotja az ókor egyik legfőbb vallási reformját, Ahura-Mazda = Ormuzd — az égisten — majdnem egyeduralkodó lett égen és földön (ha uralmát nem veszélyeztetné a másik principium, a sötétség-é: Angra-Majnu = Ahriman, «Ármány»), akkor Mithra második hazájában lassankint trónját veszti. Ő, aki az Avestában karját Ahura fölé tárva úgy dicsekszik, hogy «én vagyok az összes teremtmények védője, a lét fenntartója», akit az Avesta megcsodál, amint végigvágat fehérlovas fogatával az ég boltozatán Kelettől Nyugatig és még éjtszaka se pihen, hanem örökös a földön, később lecsúszik a «tiszteletreméltó» szellemek, jazaták közé, akik Mazdának teremtményei. Ez az alárendelt szerep azonban nem elég neki; a hívő fantázia nem veszi be oly könnyen a monotheizáló reformot és Mithra — a «győzhetetlen» — nem engedi magát egykönnyen legyőzni, hisz a «győzelem» istene, tehát természetesen a katonák és a perzsa uralkodóké, akik házi istenüket nem szívesen hagyják cserbe. Ime röviden Mithra isten-arca: Nap, fény tűz, törvény, lelkiismeret, győzelem,

katonaság, király. Hogy a mithológia nem elégedett meg ennyivel, hanem kitöltötte ezt a sokarcú lényt étellel, történnel, az könnyen érthető. Hiszen, amikor a mithikus képzelet megteremti az ég kárpitján végigkocsizó hősnek a képét, akkor már az is érdekli, honnét jő, mit csinált és csinál, hova megy. Hogyan keletkeznek a mithoszok, még megoldatlan kérdés. A mai lélektan nagy erővel vetette rá magát a képzettársítások kibogozására és még mindig nem tudja megmondani, mi lesz egy képzetmagból pl. tíz perc múlva a szórakozott ember agyában, még kevésbé azt, hogy alakul az a képzet, mellyel valaki elalszik, csodás álomvilágga. A mithosz pedig fokozatos függetlenné válása a képzeletnek — az okkereső, világmagyarázó értelemről — és vele a természet jelenségeitől.

Hogy születik meg a «köszülte» Mithra? Ki tudja! Talán úgy, hogy az iráni fensík lakója hajnalban felnéz a horizont szélét lezáró hegyekre és látja belőlük piroosan, tüzesen, meztelenül felszállni a napkorongot. A képzelet tovább dolgozik, játszik ezen a szemléleten és megszületik Mithra kőből való születése. A képzettársítás már segít a mese színezésében: a gyermek Mithra meztelen, tehetetlen (a frígiai sipkát aligha Perzsia tette a fejére), ki van téve szélnek, hidegnek, hát ruhát csinál magának. Jellemző, hogy pl. az egyiptomi mithoszban Ré, a napisten, a *tengerből* szállt fel, hogy átvegye a világaluralmat. Az egyiptomi ember a Napot a tengerből szállatta fel, az ő világának a széle a tenger.

Annyi tény, hogy mikor Perzsia népe megindult nyugat felé, mikor átvette a keleti világaluralmat Babilon, Egyiptom fölött, amikor terjeszkedésében eljutott egész

a görög partokig, hogy az ifjú görög nép hősmondáihoz pár újat adjon, akkor magával vitte Mithrát is, mint a hősök, diadalok istenét.

Mithra azonban megelőzte népét Kisázsiaiban ; történeti emlékek szerint a *mitaninép*, szintén árjatörzs, a Mózes könyveiben és az egyiptomi Amarna-leletekben sokat emlegetett hettiták szomszédja, már ismerte az ősi árjaistent. 15. század Kr. e. A boghazkői-i feliraton Mithra az eskü istene.

Hogy Mithra századok múlva megkapta a *Mithra triplex*, a hármass Mithra-elnevezést (ami a tudományt a mesemondással összetévesztőknek ma is alkalmat ad arra, hogy a keresztény szentháromsághitet a Mithra-kultusból eredeztessék), annak is megvan a magyarázata magában a napmithológiában. A magyarázatnak biztos támasztékot ad a szokásos Mithra-oltárok három képe : a «bikaölő» és a két fáklyatartó ; ezeket a S. Clemente mithraeumában is ott látjuk. A két fáklyatartó — *Cautes* és *Cautopates* a nevük, de még mindig nem tudjuk, mit jelentenek e szavak — voltaképp nem más, mint a fölkelő és lenyugvó Nap. Egyszerű szimbolika az egész : a fölfelé és lefelé tartott fáklya jelzi a napkeltét és napnyugtát. Köztük a bikaölő egészíti ki Mithra alakját hármassá. Bizony a mithikusnál is szabadabb fantázia kell hozzá, hogy valaki ebből lehozza az Atya, Fiú, Szentlélek háromságát !

Mithrát vándorútjában nagyon megerősítette összeolvadása a babiloni Samassal, aki hazájában ugyancsak a napisten szerepét töltötte be. A későbbi Mithra-kultusz sokat köszönhet a perzsák babiloni uralmának. Ma már csak az összetevőit látjuk annak a nagy vallás-

elegyedésnek, szinkretizmusnak, melynek végső eredménye pl. a római S. Clemente mithraeuma (és mellette még vagy 30 spelaea csak Rómában!). Mithra babiloni időzése idején kerülhetett a hét bolygó és az állatkör, zodiakus pályafutásába, hogy híveinek megadja — a «nagy» tudományt, bölcseséget, a *mágusok* tudományát: a csillagászatot és vele — a csillagjóslást, *asztrológiát*.

Hiszen hazulról, Perzsiából is hozott magával eleget ; a négy elem (tűz, víz, föld, szél) kultuszát, a megfelelő szimbolikát : tűz = oroszlán, kráter, víztartó = víz, kígyó = föld ; a szeleket gyakran emberalakok szimbolizálják, vagy Mithra lobogó palástja. Perzsa agyokban fogamzott meg a mithraista világmagyarázat alapja: a mindenek előtt és fölött való Ősidő, Örökidő, *zervan akarana*, melynek periódusai, egyenlő tagokban hullámzó szakaszai adják az egész világtörténet — a kezdetnélküli kezdettel és a végnélküli véggel. Ezt az örökidőt szimbolizálja az a hosszú, hullámosan tekergőző kígyó, mely a S. Clemente mithra-oltárának hátsó lapját tölti ki. Perzsa eredetű Mithra erkölcsi egyénisége : küzdelme a rosszal, az érzékiséggel, mely híveiben bizonyos *dualista* erkölcsi irányzódást teremtett, melyen már Zarathustra eszinevilága tör át : a böjt, önsanyargatás, önfegyelmzés, a nemi megtartóztatás szeretete, bizonyos férfias, katonás jellem ; ezzel tartotta távol magától és kultuszától Mithra — elvben és gyakorlatban — jóideig a nőket.

Az Örökidő — és a Mithra közti hézagot a mithraista theológiában Ormuzd és a babiloni asztrológia tölti ki. Ormuzd már Indiában társa Mithrának, mint *Varuna*. Most Mithra vándorlásának kezdetén ő kapja meg Zer-

vantól, az örökidőtől a világuralmat. Amikor Mithra elér hellén földre, Zervanból Kronosz lesz, Ormuzdból Zeus. Mert Mithra szívesen társul más istennel, csak azért, hogy baja ne legyen velük.

Ezt már Babilonban kipróbálta, mikor Samassal egyesült.

Mi a szerepe ezek után a babiloni asztrológiának?

Nagyon jelentős a mithraizmus egész szerkezetében. Az ég és az égitestek Babilonban mind istenné váltak. A csillagok és a bolygók csodás világa alkotja azt a felső régiót, melynek az alsó régió, a föld, a maga szerencsétlen teremtényeivel egyszerű mása, igénytelen képe. Mindenben. Az ember valamely bolygó vagy csillag uralma alatt születik, életpályája már előre megrajzoltatott az égen. Csillaga vagy csillagzata őt is vezeti a különböző konstellációkon; se jobbra, se balra nincs kitérés, nincs menekülés. Az élet legnagyobb bölcsesége megismerése annak a pályának, melyet kinek-kinek a csillagok, bolygók megszabtak. A *mágusoknak* ez a tudománya.

Ma már rá se gondolunk arra, hogy mikor dalainkban, népünk fantáziájában — mi is keressük «csillagunkat», a mienket, éltünk csillagát — hogy valaha ugyan *más* jelentéssel kereste a mágus az ő híveinek csillagát. De az asztrológia egész «bölcsességét» ma is megtalálhatjuk akármelyik olcsójános álmoskönyvének a végén. Ott megtudjuk, mi lesz a sorsa annak, aki történetesen a Vízöntőnek, Szűznek, Hálnak, Kosnak, Oroszlánnak vagy a zodiakus más képletének «jegyében» született. Ime a babiloni asztrológia — népszerű kiadása — és Mithra theológiájának egyik dogmája!

Bizony keserves, lesújtó ez a világszemlélet, mihelyt az álmoskönyvek függelékéből kilép az életfelfogás középpontjába.

A perzsa vándoristennek azonban ez adta meg a maga jelentőségét. Ki az, aki megmenti, megszabadítja az embert a csillagok uralmától, az égre rajzolt, a földön tekergő Végzettől? Ki volna más, mint a győzhetetlen Nap, a *Sol invictus*, égnek, földnek összekötője, közvetítője: a hármás *Mithra* — a «Közvetítő» = *Mesítész*; a Szabadító = *Szótér*. Mert Mithra nem hiába kapta meg ezeket a nála nagyot puffanó címeket.

V.

Messze az út, míg Mithra az iráni fensíkról a római spelaeába ér; sok ismeretlen része van az útnak, nehéz ma térképen követni. Hosszú út volt, évezredes. Mikor Nagy Sándor megdöntötte a perzsa világbirodalmat és megindította a hellenizmus korát, az emberiség szellem-történetének legfontosabb szakát, melyből, mint az «idők teljéből» a Golgota keresztje meredt ki, hogy törzsével összekösse az eget és a földet, ágaival az ókort és az újkort, Mithra már ott járt Kisázsiaiban. Mindenütt megtalálhatók tartózkodásának nyomai. Hogy nagy becsületben volt része, mutatják a különböző összetételű, gyakori nevek: Mithridates, Mithradóros stb.

A mai diák még mindig hall a Mithridates elleni háborúról és mégis kevesen gondolnak rá, hogy a név viselője nem hiába kapta a «Mithra-adta» szép nevet. Annak bizony Mithra volt a védőistene. Mithrával vele jártak hívei, a hellenizmus ledöntötte a nemzeti korlá-

tokat, a mágusok épúgy vitték istenük kultuszát Nyugatra, mint a zsidók a diaszporába Jahve hitét.

Csakhogy Mithra hajlékonyabb, alkalmazkodóbb, mondhatjuk : udvarképesebb volt. Ő nem lépett fel azzal a tudattal, hogy rajta kívül nincs más isten. Ő örült, ha társakat talált és ha a kisázsiai népek ráismertek, épúgy, mint a görögök, rómaiak : hogy hisz ez a mi istenünk, ez a mi Attisünk, mondta a kisázsiai ; ez a dolichei Baal, mondta a szír (Jupiter Dolichenus) ; ez a mi Helioszunk, Apollónk, mondta a görög és a római csak latin nevet adott : Sol, Sol invictus — Mithrának. És lassankint Mithra engedett valamit nötlenségéből is. Igaz, hogy «avatottjai» sokáig csak a férfiak maradtak, de hogy a nők is hozzáférhessenek, hát régi perzsa társistennőjét, Anahitát, akihez, úgylátszik, nem fűzték családi kötelékek, Babilonban mint Istart, Kisáziában mint Kybelét, Magna Matert, görög földön mint Gaiát vagy Aphrodytét hagyta maga mellett női híveinek istennőként tisztelni. Mindez csak azt mutatja, hogy Mithra sokat a természetmítológiából kölcsönzött, nem fogantatott a sziklából, nem is a szillogizmusok, az okkeresés bazaltjából. Ezért azonosult oly könnyen azokkal az istenekkel, akik hozzá hasonló módon keletkeztek és társult ezek társához : a nőies holdistenhez, a Hajnalcsillaghoz és a Föld-anyához.

A hellenizmus alatt történt a világ legnagyobb valláskeveredése és ez is Mithra malmára hajtotta a vizet. Ő megtartotta eredeti árja nevét (perzsául : *Nap* vagy *Szerződés*), de szívesen vette az új neveket. Az is jólesett neki, hogy a hellenizmus filozófiája le akarta egyszerűsíteni a pantheont olymódon, mint ahogy év-

ezreddel előbb IV. Amenophis (Echnaton) fáraó kedveskedett a maga házi istenének, Atonnak, egyszerűen törölve a többi isten nevét és kultuszát és helyükbe állítva a Napot. Mert Mithra így is jól járt; társait a filozófia kivégezte, ő pedig maradt a Sol invictus, a győzhetetlen Nap, csak figyelemből társai iránt vette fel az ő nevüket is. Amellett tolakodó.

Ahogy a dominicum Clementisbe szentelenkedett be, ugyanúgy juthatott pl. a római Caracalla-thermák melletti Serapis-szentélybe. Legalább egy felirat, mely most így hangzik: Heis Zeus Mithras Helios Kosmokrator Aneikétos (egy Zeus M. Nap, Világuralkodó, Győzhetetlen), eredetileg Mithra helyett Serapisra volt titulálva. Így lett Mithra egy és egyúttal minden. Összeolvadással és név-«magyarosítással», akarom mondani görögösítéssel vagy latinositással.

A hellén filozófia, főleg a stoa, amúgy is segített neki. Hisz ez is vallotta a négy elemet, tanította a végzetet és még néhány dolgot, amiért a mágusoknak nem kellett a stoikusokhoz iskolába járni. Sőt — csillagjósaslással ők — többet «tudtak» a filozófusoknál.

Ügylátszik, hogy Mithra Kisázsiaiban nemcsak a frígiai sipkát tette a fejére, hanem egész lénye itt kaphatta meg azt a vonást, szerepet, mely kultuszának középpontjává lett: Mithrát a hellenizmus tette meg Közvetítőnek (mesitész) és Szabadítónak (Szótér).

Hogy miért kellett ez a szabadítás, megváltás, azt már láttuk a csillagok végzetéből. Hogyan lesz Mithra Szabadító, az a következőkből világlik ki.

Már a perzsa mithológiában van nyoma a «bikaölésnek», de ott a mese másként hangzik; Ahura-Mazda

első teremtménye a bika, de ezt Ahriman megöli. A bika halála, hullája azonban az állatoknak, növényeknek ad életet. (Cumont : Textes etc. I. 186. l.) Hogy Mithra egyszerűen Ahriman szerepét vette volna át a mesében, az kevésbé valószínű. De ilyen és hasonló mesék akadtak útközben is ; Herakles és Cacus köré is fonódtak ily hősi tettek. Akárhogy is jutott Mithra ehhez a hőstetthez, annyi biztos, hogy a misztériumokba mint bikaölő, *tauroktonos* vonult be és így lett megváltóvá. Hívei — a sok ábrázolás alapján — így mondhatták el Mithra diadalát az avatandóknak :

A köszülte Mithra, miután ruhát csinált magának fügefalevélből, valami miatt összekap a Napistennel, legyőzi, aztán kibékül vele (itt voltaképen *két* mithosz békült kil) és fölteszi a Nap fejére a sugárkoronát. Mithrához holló hozza a Nap parancsát : ölje meg a veszedelmes ősbikát. (Az ábrázolások erről a bikáról nem adnak bővebb fölvilágosítást.) Mithra üldözőbe veszi az állatot, szarván fogja, de a bika elhurcolja a hőst barlangjáig. A bika kifárad, de magához tér, kitör barlangjából, de Mithra most már végez vele. Megadja neki késével a kegyelemdöfést. A bika véreből származnak a hasznos, jó állatok és növények. A kutya aztán megvédi a bika vérét (melyben a *lelke* van) a rossz állatoktól : a skorpiótól, kígyótól, hangyától. Mithra az embereket is védelmébe veszi a «rossz» támadásaival szemben.

Sajnos, a mithraizmusnak irodalmi emléke alig van, néhány hivatkozás — hellén, római és keresztény írónál — ad némi fölvilágosítást az ábrázolások eszmetartamáról. Ezek alapján lehet a misztériumok lelkivilágába behatolni és némi fényt vetni a Mithra-misztériumra is.

VI.

A misztériumok hitének alapvonása az, hogy az ember az istennel egyesülhet bizonyos varázserejű cselekményekkel úgy, hogy maga is istenné válik ; részt vesz az istenek életében, részese lesz az üdvnek, örökkévalóságnak. Az eszmei háttér a legtöbb misztériumban az, hogy az ember összetételében, természetében bizonyos kettősség van. Más benne a földi elem és más benne az égi. A földi elem voltaképp azonos a bolygók anyagával ; a szellem, mint az ember isteni része, amint leszáll eredeti lakóhelyéről, a Nap alatti régiókban magába szívja, fölszedi a bolygók tulajdonságait, anyagát, melyből a test alakul ; ezáltal a szellem elveszti szabadságát, rabja lesz az égitestek és az ezekben székelő alacsonyabb szellemek hatalmának. Sorsa már össze van láncolva az anyagéval, az égitestekével ; uralkodik rajta ezek törvénye : a Kényszerű Sors, a Fátum, a Heimarmene ! A misztériumok voltaképpen az ősi vallási eszmét : a lélek, szellem isteni eredetét torzítják el egy fantasztikus és babonás világkép tükrözésével. A babiloni asztrológia így kapcsolódik a pythagorasi és platói bölcsellett és az orphikus misztériumok vallási képzeeteivel.

A szellem megszabadítását a haláltól, pusztulástól, anyagtól és vele a kényszertől célozzák a misztérium cselekményei.

A hellén misztériumok különböző talajban fogantattak ; a nagy valláskeveredés idején a római birodalom átveszi az egyiptomi Osiris-Isis-mithoszt és a belőle eredő misztériumot ; a thrák Dionysos-Bachus miszté-

riumát, a kisázsiai Kybele-Magna Maternek és szerelmesének, Attisnak, durva, vad kultuszát, Astarte és Adonis fajtalan és nemtelen szertartásait. Ezek eredetileg ugyancsak távol állottak attól a szellemi magaslattól, melybe a későbbi újplatonikus bölcselet emelte őket; nagyobbbrészt a természet, termékenység kultuszából eredtek, ezért van bennük nagy szerepe a legdurvább nemi és borgőzös orgiáknak. De mégis megvan bennük a misztérium magva: az ember résztvesz a drámai játékokkal felújított isteni életben, maga is áthasonul istenéhez, maga is Bachusszá, Adonisszá, Osiriszé változik.

Ezekben a misztériumokban nagy szerepük van a különböző *mosásoknak*, fürdéseknak; a víz tisztító és a rossz szellemeket elhárító elem a régiek vallási képzeletvilágában; aztán az *átöltözködéseknek*; a misztériumokban résztvevők új ruhát kapnak, isteneik ruháit, díseit; a szertartás végén fejükön Bacchus borostyánkoszorúja vagy Napot jelképező, helyettesítő sugárkorona; az átöltözködés is varázscselekmény; az istenek ruhájával maga az isten szállt az illetőkbe. Egyesekben a *hieros gamos*, a «szent nász», az istennel, istennővel való nemi érintkezés szimbolikája részesít az isteni közösségben. Más eszköze az istenülésnek az *áldozat*, az *áldozati lakoma*, mellyel az avatottak isteneikkel együtt esznek; az áldozati állat húsa, vére, vagy pedig az «isteni» étel, ambrózia stb., megadja nekik az istenek erejét, életét. Az Attis-misztériumban bikát áldoztak és ennek a vérét csörgették az avatandóra, aki ezáltal lett az isten osztályosa. (Taurobolium.) Lehet, hogy ezt a szertartást Mithra, a bikaölő is átvette számára. Voltak

misztériumok és ilyen lehetett Mithráé is, melyekben az avatandók jelképes módon, átöltözötten, bekötött szemmel megjárják az *«égi utat»*; a kultusz erre rendelt helyiségeiben végigmennek a négy elem régióján, aztán a bolygók pályáján (mindezek persze szimbolikusan voltak a terem padlóján, mennyezetén ábrázolva), amint az *«út»* végére érnek — leesik szemükről nem a hályog, hanem a kötelék — és látják az istent, mert már útközben *«megtisztultak»* a földi és sziderikus elemektől, már csak az isteni rész maradt meg bennük. A tisztulást, átalakulást viszont *fénnyel, megvilágítással* jelezték.

Az az isten, aki híveit megmenti a földi elemek, a bolygók uralmától, aki az avatás végén megmutatja magát — a *«halhatatlanná»* vált halandónak, átadja neki koronáját, megeteti és megitatja *saját* eledelével és italával — a Mesitész, a Közvetítő, a Szótér, Megváltó. Nyilvánvaló ezekben az éles különbség a zsidó szentiratokban, eschatológiában megrajzolt *Messiás*-tól, az Úr Szabadító Fölkentjétől.

A bölcsélet fokozatosan lett úrrá ezen képzetek, szertartások fölött és az újplatonizmus már az istennéválást pantheista módon fogta fel: a szellem visszatér forrásába, egyesül vele, istenné és vele mindenné válik, az egyéni élet megszűnik az isteniben.

A misztériumok nagy elterjedtsége, kedveltsége a hellén-római világirodalomban — annak a jele, hogy ezek a sokszor badar és fura szertartások — az emberi lélek olyan húrjait hozták rezgésbe, melyekben az ember örök vágya rezeg: megtalálni az Istent, szeretni őt, visszatérni hozzá. Ép ez mutatja, hogy az esett, bűnös

emberiségnek kell a Megváltó és az idők telje már megérkezett. Azonban az — az igazi Megváltó mellett — a babona is kínált megváltókat.

Mithra Kisázsiaiban alakult át a misztériumok megváltójává.

Mithra híveinek ígérte az égitestek uralmától, a végzettől való szabadítást, a rossz szellemektől való védelmet; ígérte nekik az isteni élet ételét és italát, a *kenyér* és *víz* lakomáját.

Egy boszniai emlék úgy mutatja Mithrát, amint társával, a Nappal kenyeret eszik és issza a varázsitalt, mely Perzsiában még nem volt más, mint a *haoma*, valami ismeretlen növénynek a nedve, melytől az istenek is mámorosak lettek. Szent Jusztin azt mondja, Mithra kenyeret és vizet ad híveinek; valószínű, hogy a vizet a *haoma* helyettesítőjével, a borral keverték később. A bor lehetett a Mithra által leölt bika életet adó vérének is a jelképe, helyettesítője. Mithra tehát bikavérrel váltotta meg híveit. Mithra ígérte, hogy miként avatottjait átviszi az avatás hét fokán, a hét bolygó pályáján, épúgy fog mellettük állni a halálban, hogy baj nélkül jussanak át az örök életbe.

Meg kell adni, hogy megváltó társai közt Mithra lépett fel a legtöbb igénnyel híveivel szemben. Nem egykönnyen engedte az embereket titkaiba belelátni. Aki híve akart lenni ennek a katonás istennek, annak sok-sok próbát kellett kiállnia, melyek részleteit már nemigen ismerjük. A próbák talán a «rossz» (Ahriman?) ellen való küzdelemre akarták a jelölteket előkészíteni. Ügylátszik, véres viadalokban is részt kellett venniök, aztán önsanyargatást, böjtöt gyakorolniok, bekötött

szemmel árkok felett járniok stb. Nem is mindjárt része-sültek abban az örömben, hogy a «bikaölőt» láthatták. Hét foka volt Mithra hívőtáborának; a hetes szent szám volt, a *hét* bolygó száma (akkor még csak hét bolygót ismertek); mivel az életet a bolygók irányítják, magát az időt is, azért a *hét*-nek napjait is a bolygókról nevezik el, azaz a bolygók isteneiről: dies Jovis, Lunae, Mercurii, Veneris stb., a mithraismusban *hét* az avatás foka, valószínűleg hét a próba és hét osztálya van a Mithra-hívőknek.

Szent Jeromos a Laetához írt levélben megőrizte a hét mithrai avatási fok és osztály nevét. Az első a *corax* (holló); az avatandó a próbák kiállása után «*holló*» lett; vannak emlékek, melyekből nyilvánvaló, hogy az összejöveletek alkalmával hollómaszkot hordott. A holló szent madara volt Mithrának. A második fok: a *cryphius* (elrejtett). Valószínűleg abból ered az elnevezés, hogy a rituális fürdő után, melyben meztelenül állt, ruhát kapott, mely egészen betakarta. Ennek a foknak neve lehet a kézirati hagyomány szerint «*nymphus*» is, ez azt jelenti, hogy az avatott az istenség jegyesévé lett. (Dölger: Ant. u. Christ. III. 264.) A harmadik fok a «*miles*» volt; Mithra *katonája*, aki fölesküdtött istene seregébe, kiállta a próbákat és megkapta a katonabélyeget. Tertullian beszél arról, hogy Mithra megbélyegzi (valószínűleg égő vassal) katonáját. Ez a három osztály még ki volt zárva a szorosan vett misztériumból. Nem lehettek jelen az áldozaton és Mithra lakomáján, nem láthatták a bikaölőt. Talán a S. Clemente barlangja előtt való mellékhelyiség, a *schola* volt a gyűlkező helyük.

Azt hiszem, hogy a legfontosabb avató szertartás, az égi út ezután következett. A milest Mithra papja, a mágus, aki a pater, atya nevét viselte, bekötött szemmel vezette a sötétben. Meg-megállította a padlón jelzett szimbolumok, a hét bolygó és az állatkör képletei fölött. Az avatandónak titokzatos, rejtelmes imádságokat kellett mondania minden fokon, tömjénnel füstölnie ; hisz itt találkozott az égitestek szellemeivel, azokat kellett elűznie magától. Valószínűleg ruhákat is váltott. Imádságát füttyentéssel, csettintéssel (pop-pysmos) kezdte, aztán ordított, ahogy a torkán kifért. Az imádságok, varázsigék szövegéből azt is megtudta, mit történt vele voltaképen. Amikor a Hold jegyébe ért, ott levetette saját életfenntartó ösztönét, táplálkozási vágyát ; Mars jegyében harci kedve lohadt le, Venusnál nemi vágyait kellett elűznie ; a Napnál elvesztette eddigi látását, ismerését, de erre le is hullott a kötelék szeméről és már maga előtt látta csodás fényben ragyogni az oltárt, az oltáron istenét, istene győzelmét a bikán ; a rejtelmes barlangban égi fények vettek körül, akármerre nézett, mindenütt csodákat látott : kétoldalt, a széles kőpadokon álarcos, álruhás avatottak borultak le előtte, aki már társuk lett, maga is istenné vált, megkapta a sugárkoronát fejére. Alig látott mást társaiból, mint amit az előttük levő mélyedésekben álló fáklyák kísérteties fénye látni engedett ; sehol egy csupasz arc, mindenütt maszkok, oroszláné, katonáé, valami szokatlan perzsa álarc és így tovább. Ha fölnézett maga fölött a barlang nyílásán, látta a csillagvilágot, lámpák ragyogtak rá csillagformában. Aztán a fénylő isten, a Cautes és Cautopates, a hármas Mithra — látta egész

életét, kőből születését, bikaölését — és érezte őt maga mellett ; hisz aki őt vezette, abban Mithra testesült meg, azaz Mithra ruháját, jelvényeit hordozta. A teremben zsongás, morgás volt, távoli, keleti énekek, talán az Aveszta himnuszai hangzottak ; az oltáron ég a szent tűz, az égő hús szaga árad, a párolgó vér gőze terjeszkedik a szűk barlangban. Az avatott beérkezett az isten házába ; már részt vehet az ő lakomáján, kenyeret és vizet kap, de tudja, hogy a vízben Mithra itala, a mámort adó haoma vagy az éltető bikavér. Újra átöltöztetik, fejére az oroszlán maszkját teszik, most már ő is «oroszlán», «leo». Ez a negyedik fok, mely már részt engedett a misztériumban. Még nem jutott el a tökéletesség végére. Át kellett esnie újabb avatáson, mely istene kiválasztott népébe illesztette. *Perses*, «perzsa» lett ezáltal. Aztán örülhetett, hogy Mithra, a Nap, megtette őt futárjának. (*Heliodromos*). Az utolsó fok talán sohse nyílt meg számára. Ez a «*pater*»-é, az atyáé volt, a collegium cultorumnak, az itt összegyűlt hívek fejéé, atyjáé, mesteréé. Ez volt a Mithra papja, ez hordozta a vallás bölcsességét, tudását ; ez volt a szertartások végzője, a jelöltek tanítója. Pater volt. De csak átvitt, lelki értelemben, mert Tertullián és más források szerint nem lehetett házasember. Purusnak, tisztának és castusnak, nőt nem érintőnek kellett lennie. Egynek a nevét is tudjuk. Azét, aki a S. Clemente mithraeumának oltárát emelte : Cneius Arrius Claudianus, pater.

Az avatott, ha nem is jutott el a végső fokig, tudta, hogy sorsa már biztosítva van örökre. A haláltól már nem kell félnie. Hiszen lelke az avatással levetkőzött az alsóbb elemeket, az ezekből származó rossz vágyakat,

hajlamokat. Nem kell megállnia az alvilágban, nem kell a hét égi régió kapujában várakoznia, minden kapu azonnal kinyílik és ő száll-száll — mint tiszta fény — föl a Nap fölé az Örökidőig, Ormuzdig, Mithra hazájáig.

Körülbelül erre szolgált az a barlang, melynek leírását már megadtuk. Hogy persze minden így volt-e vagy másként, arra bizony megesküdni egy mai tudós se merne. Vagy ha merne, nagyon merész volna. Mert hisz az egész leírás olyan, mint mikor messze szétdobált mozaikszemekből kell összerakni egy széttördelt képet. Ki tudja már, hogy a feliratok, ábrázolások, rejtett utalások, töredékek hogy tartoztak össze és — főleg ! — ki tudja rekonstruálni azt a *szellemet*, mely valaha e barlangot — és száz és száz hasonlót — kultusszal, hittel, örök reménnyel tett élővé? Mithrának se szent-könyvei, se kultuszának szövegei, imádságai, himnuszai nem maradtak ránk. Az a Mithra-liturgia, melyet Dieterich egy, Párisban őrzött egyiptomi Kr. u. III—IV. századi papyrusról kiadott, aligha igazi Mithra-liturgia. Mithra neve úgy kerülhetett be, mint Pilátus a Credo-ba. Vagy még úgy sem, mert Pilátus legalább élt és halálra ítélte Krisztust. De Mithra még a történeti létezésig se vitte. Csak hívei hívő fantáziájában élt.

VII.

Mikor a rómaiak meghódították Görögországot, a legyőzött görögök lettek úrrá szellemükön : Victi victoribus legem dederunt. A legyőzöttek szabtak törvényt a győzőknek. Így jártak másokkal is. Birodalmuk tágu-

lásával pantheonjukat kellett kibővíteni. Azt mondják, Mithra is Pompejus egyik győzelme árán került Kisázsia partjairól Rómába. A rabul ejtett kalózok hozták magukkal Mithrát. Mintha útját jelezné az a tény is, hogy Ostiában, Róma kikötőjében van a legrégebb mithraeum. Mellette a Magna Mater szentélye, a Metroon. Mithrának könnyű dolga volt Rómában. Hisz keletről bőven csődültek itt össze hívei ; először a kereskedőnép között hódított, majd a katonák között. Kultusza mindig előkelőbb lesz, a többi misztérium fölkelte a kíváncsiságot, az emberekben amúgy is benne ül a titokváras, az újvilág sóvárgása ; Vergilius IV. Eclogája a bizonyosság rá, mily emésztő vágy várta a Gyermeek születését a Szűztől; sóhajtozott az után, hogy a Föld meghódoljon előtte, hogy a legelésző állat ne féljen már az oroszlántól, tűnjön el a kígyó és a mérges növények, az öreg tölgy levelei is mézet harmatozzanak. Várta az új aranykort, melyben Jupiter ivadéka, a kedves isteni gyermek átveszi trónját, meghódol előtte terhével a vén Föld és örvend jövetelének a tenger és az ég. Keleti érzésvilág képei és hangulatai hullámzanak végig a lelkeken ; a Titoknak, a Békének, az Aranykornak el kellett jönnie.

Ezért a nagy érdeklődés Mithra iránt, aki ugyan nem szűztől született, hanem kőből, de titkokat hordott már a hely is, melyben oltárait fölállította ; azok a spelaeák, barlangok a legmesszibb Kelet hagyományait, himnuszait, tudományát, kultuszát őrizték. Mithra mellett az igazi Megváltó, a názáreti Jézus, csak tanuinak, apostolainak vérével, tanítványainak szenvedésével tudja magához fordítani azokat, akiknek a

keresztben meghalt Istenfia hite először balgaságnak tűnik föl.

A «bikaölőnek» könnyebb dolga volt ; se ő maga, se hívei nem ontották vérüket az igazságért, nekik elég volt a bikának vére.

A kerge Nero már Mithra mystes-e, avatottja akart lenni ; mások, mint pl. Vettius Agorius Praetextatus (IV. század Kr. u.), tovább mentek az akarásnál ; *minden* misztériumba beavattatták magukat. Amikor a Colosseum megtelik keresztény vértanukkal, akkor Mithrát senki sem bántja. Már meghódította a katonaságot, Róma amúgy is rászorul a keleti népekből összehozott légiókra. A légiók által a császárok kegyét is megnyeri és a császárok előtt lassankint ő lett a legkedvesebb isten, mert magas pártfogóit istenfiakká, napfiakká teszi. Augustus még csak főpap volt, de későbbi utódai istenekké avanszálnak, új méltóságukba a keleti uralkodóistenítés mellett főként Mithra segíti őket. Az egyiptomi, babiloni frazeológia most már a Caesaroknak hízeleg : ők a napszülte istenek, fejükön a napkorona ; emlékezésük is cserbenhagyja az újdonsült isteneket, a légiók kegyéből trónra jutott barbár legények már nem emlékeznek rabszolga anyjukra, hanem szívesen hallják és mondják azt, hogy istennő volt az anyjuk, annak emlőit szopták. Mithra ügyesen tolakodott be a császár-atyaság magas méltóságába. Mivel már régebben fölvette bennszülött kartársainak, Jupiternek, Zeusnak a nevét melléknévnek, a rómaiak nem is féltékenykedtek vele szemben.

Kultusza hamar terjedt. Rómában eddig több mint harminc mithraeumot ástak ki a földből. Itália földjén

többfelé is szerzett magának Mithra híveket. Egy-egy mithraeum hívőserege nem volt nagy ; a spelaeák elég kicsinyek, tán százra mehetett egy-egy Mithra-collegium teljes létszáma.

A légiók és a császárok pártfogása főleg a birodalom határaitra vitte ki Mithra kultuszát. Bár barbár isten volt alapjában, mégis ő adott erőt a barbárok ellen küzdő római határ — *limes* — légióinak. A kultusz nyelve most már a latin lesz. A föld «végeire» teszi át Mithra székhelyét. Mikor Trajanus 107-ben meghódítja Dáciát, a megszálló katonaság is, a gyűlevész telepések is Mithrának hódolnak. Apulumban (Gyulafehérvár) négy spelaeáját fedezték föl ; kultuszának értékes emlékei maradtak Sarmisegethusában (Várhely), Potaissában (Torda) is. A Duna mellett székelő légiók minden állomásán volt mithraeum. Cusum (Pétervárad), Intercisa (Pentele), Aquincum (Óbuda), Brigetio (Ószöny), Carnuntum, Vin-dobona, Sopron a nevezetesebb Mithra-központok. Leg-utóbb *Lovas* Elemér dr. Héderváron is talált Mithra-oltártöredéket. Ugyanúgy hódított Mithra a Rajna mellett. Ott már az eddig gyalogjáró isten lóra ül. (Dieburgi mithraeum.) Természetes, hogy a szűk csatorna nem gátolja meg terjeszkedését. Britanniában is elterjedt a kultusza ; London, York, Chester mithraeumai a tanu-ság rá. Hogy Hispánia és Afrika északi partja végig meg-ismerkedett vele, annak bizonyosságát többek közt Ori-genes, Tertullián, Firmicus Maternus és Szent Ágoston megjegyzései szolgáltatják.

Az irodalom kezdetben nem nagy szimpátiával fo-gadja a bevándorló istent. Lukianos még tréfálódzik vele, Kelsos már komolyabban veszi. Az újplatonizmus

meg egyenest fegyvertársat talál benne. Porphyrius kortársa, Eubulus, *Investigationes Mithriacae* címen már könyvet ír róla. Kár, hogy ezek elvesztek.

A katonaság elitje hódol Mithrának. M. Valerius Maximus, dáciai legatus fogadalmi emléket állít Mithrának, a *Sol invictus*nak. Septimius Severus pannoniai legátusa, C. Julius Cassinus, oltárt és szentélyt emel neki Aquincumban. Apulumban egyszerre három legatus tartozik a Mithra-imádók közé.

Commodus császár maga is Mithra-hívő, avatott tagja a kultusznak. Aurelianus pedig 274-ben hivatalosan elrendeli a *Sol invictus* tiszteletét. Bár kifejezetten nem Mithrára gondolt, de Mithra már régen felvette ezt a címet és így hívei győztesnek érezték istenüket. Mithra egész közel volt a «Világmegváltó» dicsőségéhez. Diocletianus, aki az utolsó nagy vérfürdőket rendezte a keresztények közt, 307-ben Carnuntumban (Deutsch-Altenburg) templomot épít Mithrának, a visszaállított állam védőjének.

Minden úgy látszott, hogy Mithra eléri célját, egyeduralkodó lesz a birodalom vallásos kedélyén. És mégis a milviusi csatának ő lett a vesztese, nemcsak Maxentius. És ezt a vereséget már nem tudta kiheverni. Hiába élesztgette a «Győzhetetlen»-t a hitehagyott Julianus császár; hiába helyezte minden reményét abba, hogy mystes-szé, avatottá válván, Mithra benne is megtestesült, mint pogány elődjeiben; hiába használta ki az újplatonizmus szövetségét a napkultusszal, tehát Mithraimádással. Mithra már halott volt, és a sors szomorú ironiája, hogy Mithrának, a perzsa istennek utolsó inkarnációját, Julianust, épen a perzsák nyila terfítette le

lováról. Mithra holtan tért vissza hazájába. Ott már úgyse volt tennivalója.

Zarathustrának, a prófétának tisztultabb vallása nem engedett Ahura-Mazda mellett egyenrangú társistent. Nyugatra azonban Perzsia már a másik prófétának, Maninak vallását küldte el. Otthon nem hagyta érvényesülni. Megnyúzta Manit, a Parakletoszt. A manicheizmus vette át Mithra szerepét a Nyugat szellemi világában Krisztus ellen. Szent Ágoston élete a bizony-sága, mily veszélyes volt az új ellenfél. De : Christus vincit.

VIII.

Utazni, nézni sokféleképen lehet. Szemmel, Baedekerrel, lélekkel. A szem keveset lát a S. Clemente mithraeumában. A Baedeker mond egy pár nevet és évszámot. A lélek előtt pedig ez a barlang a színhelye a sötétség és világosság, az Antikrisztus és Krisztus évszázados harcának. Ez a barlang apokaliptikus mélység. Sokat lehetne elmélkedni arról, mily közel áll térben és időben a szellemi életnek két ellentétes pólusa : a démonivá fajult természetkultusz és a kegyelmi élet természetfölöttisége. Ugyan elég furcsa, hogy a napisten barlangokban húzódik meg. Mennyivel fönségesebb, ha démoni átváltozkodás nélkül marad az égen, mint az egy Isten jótékony teremtménye és elárasztja a világot természetes fényével ; így arra is alkalmas, hogy megnyissa a lélek szemét a magasabb, szellemi világosság előtt és rávezesse a gondolkodó elmét Alkotójának, az igaz Világosságnak felismerésére. Ép abban áll a napkultusz, Mithra-kultusz démoni jellege, hogy isteníti a

teremtmenyt. Minden bálvány, minden hamis isten utánozza az igazi Istent. Az már az isteni rend törvénye, hogy az Istenen kívül nincs más isten és így minden utánzata szükségképen karikatúra lesz. A hazugság atyja azonban erőlteti ezt az istenutánzást, erőlteti abban is, hogy az Isten egyszülött Fiát, a világ Megváltóját utánozza. Krisztus maga mondja : «Sokan fognak jönni az én nevemben, mondván : Én vagyok a Krisztus ; és sokakat megtévesztenek». (Mt. 24, 5.) Ma már nehéz megállapítani, micsoda szellemi erők segítették Mithrát abban, hogy évszázadokig Krisztus ellentéte legyen. Hogy azonban sikereiben nagy szerepe volt a benne rejlő Krisztus-utánzatnak, hogy a világ megtévesztésében bizonyos hasonlóságok Krisztussal közrejátszottak, azt az eddigiekből már láttuk. Nincs módunkban *történelmileg ellenőrizni* az őskeresztény apologétáknak, Szent Jusztinnak és Tertulliánnak azt az állítását, hogy a Mithra-kultusz egyes szertartásai, a vízzel való avatás, a kenyér és víz lakomája *ördögi majmolása* Krisztus keresztségének és Eucharisziájának. (Szent Justin Apol. I. 66. Tertullian : De baptismo. 5. — De carnis resurrectione. 8.) Nem tudjuk igazolni azt, hogy a Mithra hívei *tudatosan* azért vették volna be ezeket szertartásuk közé, hogy a keresztényeket utánnozzák. Hogy azonban a hazugság atyja az emberek megtévesztésére közreműködhetett ezen hasonlóságokban és hogy a Mithra-kultusz a kereszténységgel való találkozás idején vehetett át egyes vonásokat a kereszténységből, az nincs kizárva, sőt, ha történetének alapvonását, az állandó szinkretizmust és alkalmazkodását tekintjük, akkor valószínűvé válik az, hogy Mithra

Krisztustól is lopott. Mint ahogy lopott Babilonban asztrológiát, Kisázsiaiban frígiai sipkát és misztériumot. Az azonban egész biztos, hogy a kereszténység se rá nem szorult a Mithrától való kölcsönzésre, se nem élt vele. Az a pár külső hasonlóság ma is félrevezeti egyes vallástörténetírók képzeletét.

Ezek ugyanis a hasonlóságokból mindjárt átvételt szerkesztenek és történetesen *mindig* a kereszténységet nézik átvevőnek. Az nem döbbenti meg őket, hogy maga *Cumont*, aki Mithrának legalaposabb ismerője, bár nem hívő ember, mégis tiltakozik az ellen, hogy a kereszténységet a mithraismustól tekintsék függőnek. Dieterich, Reitzenstein, Bousset és mások mégis vígan fújják föl a legkisebb hasonló vonást is a kereszténység szülő-anyjának. A régiek mellé újakat is keresnek; pl. abból, hogy Mithra kőből-születését egy pár Kr. u. II. századi emlék szerint pásztorok nézik, mindjárt megtalálják a betlehemi pásztorok őset. Hogy Mithra ugyancsak Kr. utáni emlékek szerint koronát tesz Héliosz fejére, hogy miles-eit valószínűleg tüzes vassal megjelöli, abból levezetik a bérmlás kézrátételét és keresztrel való megjelölését. És így tovább is mennének, ha lehetne más hasonlóságokat találni. Fölhasználják Mithra címeit: Szótér, Mesites, Heliosz és rámutatnak arra, hogy íme Krisztus Mithra helyébe lépett mint Nap, Megváltó, Üdvözítő.

Hát bizony az ilyen okoskodás könnyelműbb a mithosz-alkotásnál is. Mert mit szólnak ezek a derék tudósok ahhoz, ha pl. valaki az olasz és magyar zászló színeinek azonosságából arra következtetne, hogy Magyarország vette át Itáliától zászlaját vagy megfordítva.

Ez már igazán szimpátia dolga, melyiket nézzük kölcsönző félnek. Mert abból, hogy az emberek vízzel mosakszanak, vagy hogy kenyeret esznek, még csak arra sem lehet következtetni, hogy rokonok egymással. Mi lenne, ha pl. Mithra nadrágjáról arra következtetnénk, hogy minden nadrághordó ember mithraista? És hogy a tréfa teljesebb legyen, az is hozzájárul, hogy a Mithra-*emlékek*, feliratok mind Krisztus utániak. Ebből ugyan nem következtetjük, hogy Mithra nem régibb emlékeinél, de azt igen, hogy korábbi alakjairól csak annyit tudunk, ami a Vedákban, Avesztában, perzsa feliratokban található. Ott pedig Mithra még nem a misztériumok istene, nem avat, nem ád lakomát, nem jelöli meg katonáit. Különben is ezek a hasonlóságok akkor se volnának elégségesek annak bizonyítására, hogy a kereszténység Mithrától kölcsönzött, ha elismerjük, hogy a Mithra-kultuszban Krisztus előtt már megvoltak. Miért?

Hogy pásztorok szerepelnek egy természetmithoszbán, mely a hegyek közt játszódik le, ahol épen a fantázia nem tud megenni pásztorok nélkül, abból ugyan nem következik, hogy egy *történelmi tény*, mint pl. Jézus születése, már csak Mithrától veheti kölcsön a pásztorokat. Mert hiszen pásztorok, hála Istennek, ma is vannak, máskor is voltak. Betlehemben épúgy, mint Bugacon — Mithra nélkül is. Az eseménynek egyébként semmi más közössége nincs Betlehemmel, mint a pásztorok jelenléte. Csakhogy Betlehemben a Szűz szülöttét nézik, a perzsiái hegyekben pedig a kőszülte Mithrát. Hogy Mithra hívei vallásos mosakodást végeztek avatásuk előtt, abban sincs semmi csoda.

Ugyanezt tették és teszik ma is Indiában mások ; vallásos mosakodás volt és van mindenütt, ott is, amerre Mithra járt, ott is, amerre nem járt, pl. Babilonban, Egyiptomban, Mexikóban és Afrika négereinél. Hát ezek se Mithrától vették át, se Krisztustól, aki előtt már az ószövetség ismerte a rituális mosakodást és Keresztelő Szent János történetesen sokak közt Krisztust is megkeresztelte a Jordánban. Ezt a szertartást Krisztus igazán nem Mithrától tanulta. De ennek amúgy sincs semmi köze a bikaölökhöz. Miért? Mert hisz a krisztusi keresztség szentségi, kegyelemközlő jel, mely által a hívő Krisztus kereszthalálának büntörlő, kegyelmi életet adó gyümölcsében részesül és az Atya, Fiú, Szentlélek hitét és vallását vállalja. A keresztség lelki újjászületés Krisztus halálában és föltámadásában való részesedés által. Ez a *lényeg*, a *víz* pedig *jel*; kegyelemközlő jel. A lényegben már csak azért se lehet egyezés, mert Mithra a mithológiája szerint sohse halt meg (a valóságban — halott volt mindig — fantáziaszülte észlény, ens rationis), halálával nem váltotta meg a világot, nem a saját vérét ontotta híveiért, hanem a mesebeli bika vérét.¹

A Mithra-féle kenyér és vizes lakoma (a víz keverve vagy a haomát vagy a bikavért jelképező borral) csak annak a szemében hasonló az Eucharisziához, aki egyrészt a vizet nem tudja a bortól megkülönböztetni (ez is csak szórakozott tudósnál fordulhat elő), más-

¹ Igaz: Toldi Miklós nem magyarosított Mithra? Jó csemege lenne újdonsült vallástörténészek számára ez a probléma. Sok az egyezés: Bika rugaszkodván, kötél szakad vala... Csak a májról hallgat a Mithra-történet.

részt nem tudja, hogy az Eucharisztia kenyere és bora Krisztus feláldoztatott teste és vére. Ezt az első század negyedik évtizedétől minden keresztény így tudta és így vette az Eucharisziát ; csak Reitzensteinék nem akarják tudni. Ők már minden kenyeret Mithrának akarnak megköszönni.

A továbbiakra meg kár a szót vesztegetni. Elég, ha azt mondjuk : ha a Mithra-hitnek épúgy ránk maradt volna a hitvallása, mint ahogy az apostoli hitvallás őrzi ma is az első századok keresztény hitét, akkor senki se merne a kettő közt más párhuzamot keresni, mint amely szükségkép adódik azzal, hogy az *igaz* vallás mellett, sajnos, mindig voltak *téves* vallások. Mert pl. Mithráról a hitvallás körülbelül így hangzanék a Kr. u. I—IV. századból : «Hiszek az egy Mithrában, a kőszülte Napban, Zeusban, Cautesban, Cautopatesban, Világuralkodóban, Győzhetetlenben, aki megölte a bikát és látta, hogyan keletkeznek a bika véréből azok az állatok és növények, melyeket ő nem teremtett. Ő jár az égen fehérlovas fogaton hajnaltól napestig, éjnek évadján pedig pihen barlangjában, hogy reggel megint fölszállhasson. Hiszek benne, aki a bika vére által megváltott, ad kenyeret és életadó vizet. Hiszem, hogy mellettem áll, amikor bekötött szemmel járom az «égi utat», lépkedve a csillagok és az állatkör világában ; épúgy kísér el halálom után hazájába, ahol Ormuzddal, Zeusszal és más igen sok istenekkel trónol az ég fölött».

Csak össze kell ezzel a hitvallással hasonlítani Jézus Krisztus híveinek hitvallását. Nyilvánvaló, hogy Mithra hitvallása paródia ; de azt a paródiát igazában nem mi

csináltuk. Alkotója — a démon — akart utánozni és műve csak karikatúrának sikerült.

A S. Clemente legalsó rétegéből, a Mithra-barlangból úgy megy az ember vissza az alsó és felső bazilikába, mint ahogy a barlanglakó tekint ki nappal a sugárzó Napra, éjjel pedig a csillagos égre. Ez az emberi lélek útja : a bálványtól Istenig, a sötétségből a Világosságra.¹

¹ A Mithra-kultusz irodalmából a következőket emeljük ki. Legfontosabb, nélkülözhetetlen alapvetés Fr. Cumont két-kötetes nagy gyűjteménye : *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithras*. I—II. Bruxelles, 1899. Rövidebb műve C.-nak : *Les mystères de Mithras*. Bruxelles, 1913. (Német fordítása Gehrlich-Lattetól 3. kiad. Leipzig, 1923.) Dieterich műve : *Eine Mithras-liturgie*. Leipzig, 1903. 1910², már címében is bizonytalan. — Grill : *Die persischen Mysterienreligionen im römischen Reich und das Christentum*. Tübingen, 1903. Wieland : *Anklänge der christl. Tauflehre an die Mithraische Mystagogie*. München, 1907. a párhuzamokat vizsgálják, melyeket függésnek magyaráz K. Reitzenstein : *Das iranische Erlösungsmysterium*. Bonn, 1921. — *Újabb emlékkutatásokról számolnak be* : P. Behn : *Das Mithraeum von Dieburg*. Angelos. 2 (1926.) — A. S. Geden : *Select passages illustrating mithraism*. London, 1925. — H. Lehner : *Orientalische Mysterienkulte im röm. Rheinland*. Bonner Jahrbücher. H. 129. 1924. — Nic. Turchi : *Le religioni misteriosophiche del mondo antico*. Roma, 1923. — Turchi : *Fontes historiae mysteriorum*. Roma, 1923. — A. D. Nock : *Studies in the Greek Roman belief of the Empire*. Journ. of hell. Stud. 45. (1925.) — S. Eitrem : *Die vier Elemente in der Mysterienweihe*. Oslo, 1926. — *A kat. apológia szemszögéből írnak* : Blötzer : *Das heidn. Mysterienwesen und die Hellenisierung des Christentums*. Stimmen aus M. L. 72. (1907.) — E. B. Allo : *Les dieux sauveurs du paganisme gréco-romain*. Rev. d. sc. theol. et phil. 15. (1926.) — Faller : *Griechische Vergottung und christl. Vergöttlichung*. Gregorianum 6. (1925.) — Cumont a magyar területen talált emlékekről is bőven tudósít. A S. Clemente tudományos leírása : L. Nolan : *The basilica of S. Clemente*. Roma 3. 1925. — A Mithra-barlangok lerombolásáról : Dölger : *Das Garantiewerk der Bekehrung als Bedingung bei der Annahme der Taufe*. Antike und Christentum. III. (1932.) 260. sk.

Az ókor szelleme a föld alatt.

Kevés emlék van Rómában, mely az antik világ művészetét, ezen át bölcséleti és vallási gondolatait és érzéseit oly együttesben szemléltetné, mint a Porta Maggiore közelében 1917 április 23-án feltárt földalatti bazilika. A régészek, a műtörténészek, az antik világ kutatói későn találtak rá erre az ókori emlékre, melyet a mai világ tudománya szerint a pythagoreus-felekezet római hívei építettek temetés, vagy istentisztelet céljából Kr. u. 50 körül Claudius császár idejében. Pythagoras görög bölcsnek az orphicus és dionysosi misztériumokkal érintkező szektája Rómában a pun háborúk idején a Scipióknál, majd a köztársaság végén P. Nigidius Figulusnak, Cicero barátjának körében talált követőkre. Alapítójának a számok misztikus értelmezésére alapított világszemlélete miatt mathematicus-oknak nevezték a felekezetet, melyet más idegen szektákkal együtt Claudius császár ki akart irtani és földalatti szentélyét is bezáratta. Szerencsés véletlen volt, hogy a felette húzóódó vasút szintje beomlott és ezzel megnyílt a hosszú századok óta föld alá rejtett bazilikaszerű barlang-épület, az ókor másvilágvágyának, örök reményeinek klasszikus otthona, irodalmának, mithológiájának, életirányának stukkóval megírt képeskönyve.

A Rómajáró utasok, zarándokok még nem nagyon látogatják. Pedig az ókori Róma szellemének mitoszokból és bölcseletből táplálkozó vallásos otthonát

találnák meg benne. A földalatti helyiség alakja a római és ókeresztény bazilikákéval egyezik. A föld színéről lejtős folyosó vezet le a bazilika előcsarnokába, átriumába. Ebből a 8 méter magas és 3 méter széles főhajóba nyílik az ajtó, a főhajót három-három négyszögletes pillér választja el a szűkebb mellékhajóktól. A főhajó félköríves apszisban zárul. Az apszis falán egy koszorút tartó Victoria, alatta színes stukkó ábrázolja Sapphónak, az ókor híres költőnőjének tengerbe ugrását. Sappho egy sziklán áll, ugrásra készen, Amor löki le a szikláról. A tengerben egy nereisz várja, hogy átvigye Apollóhoz, aki a szemközti sziklán áll, jobbját hivatogatóan nyújtja Sappho felé.

A helyiség minden fala tele van stukkóval, még pedig a római stukkó-művészet java termésével. Csak az apszis Sappho képe színes, a többi mind fehér. Valamikor az átrium nyílásán át jutott fény a bazilikába, ma villanyvilágítás pótolja a napfényt. Ha az ember csak az átrium lámpását hagyja égve, s így néz végig a főbejáratról a bazilikán, körülbelül azt a képet kapja, amilyenben hajdan részesültek azok, akik fehérbe öltözötten itt gyülekeztek, mikor a lenyugvó nap sugarai hatoltak be a bazilikába. A falakon előmlő fehérség a stukkóban halvány árnyalatba oldódik fel, a fény és árny a stukkók havas testét plasztikussá teszi és a falakra, bolthajtásokra szellemszerű csodás lények telep-szenek. A nyugvó vonalak megmozdulnak, lendületet kapnak ; a bolthajtások finom képei lebegnek, felfelé törnek. Valóban egy más világ tornáca e hely ; onnét jött ide valaha a napfény azon a résen, mely ezt a helyet az akkori világgal összekapcsolta. Hideg tisztaság

mindenütt. Valaha az oltáron lángok éghettek, bennük az áldozat teteme. Ezek a lángok még sejtelmesebbé tehették a bazilika hajóit, égő színt varázsoltak a nagy fehérségbe, mely csak az apszis Sappho-képén bontakozott ki sokszínű összetevőre. Ily környezetben folyt le a pythagorasi liturgia.

Az átrium és a három hajó stukkóinak tárgykörét csak egy teljes ókori lexikon segítségével lehet meghatározni; jelentésük, szellemi tartalmuk pedig a pythagorasi, platoi eszmék és a misztériumok vallási gondolatainak összefoglalása. A művészek bámulatos ügyességgel használták ki a falak területét, alkalmazkodtak hajlásaihoz, mértani szerkezettel aprózták fel a mezőket keretekre, körökre, négy- és háromszögekre, ezeket arányosan töltötték be változatos tárgyú alkotásaikkal. A képek közt vannak megszokott ábrázolások, az antik művészet leltárának gyakori formái. Ilyenek az átriumban: kígyók, madarak, kecskéket vezető Amor, lepkékkel játszó Amor, kandeláber, Ammon-fej; a hajókban, az oldalhajók falain: síremlékábrázolások stilizált táj közepén, a sírokon korsó vagy kézidob; mellettük istenek, istennők állnak. Grifek, egyszemű meselények, Viktoria- egy Meduza-fej, vizeskorsók, pálmalevelek, mértani díszek veszik körül a főképeket. A pillérektartotta hajlásokban szépen redőzött ruhájú, kitárt karú, szárnyas imádkozó alakok, nagyon hasonlítanak a katakombák Orans-aihoz.

Az átriumnak főalakjai: az örökkévalóság Geniusza, aztán egy bacchánsnő párducháton. A főhajó boltozatán három középső nagyobb mező őrízte azokat a stukkókat, melyek a felekezet másvilághitét jelké-

pezték. Az egyik mező a beomlás folytán üres lett. A másodikon Leokippos leányát rabolja el az Ikrek (Castor és Pollux) egyike ; a harmadikon Ganymedest viszi Zeushoz a sas. Egy fáklya jelzi az égi tájakra, a fényországba való felszállást ; Ganymedes kezében korsó, tartalmát a földre önti. A mulandóság anyagát ott hagyja a földön. Mitológiai párok (Odysseus és Helena, Paris és Helena, Iason és Medea, Herakles és Hesione) veszik körül a Ganymedes-képet. Alattuk életképek ; az antik iskola két jelenete és egy szép esküvőkép. A másik főmező mentén törpék (pygmeusok) mókáit és varázslók hókusz-pókuszát ábrázolják. A két mellékhajó képei is változatosak. Az orphicus-dionyos-i avatásnak egyes jeleneteit vetik a falra, Dionysos rostájának, majd a kígyónak kultuszát ; oltárok felszerelését, liturgikus szereket. Egy kép jámbor olvasmányba elmerülő nőket, egy másik kecskével enyelgő bacchánsokat ábrázol. Apollo és Marsyas versenye, Agave táncai drámai szerkezetű, élénk mozgalmasságú képek.

Sok kutató közös munkájára volt szükség, míg az egyes stukkók tárgyát meghatározhatták, még nehezebb volt a képek lelkébe behatolni, megérteni azt a szellemet, mely a képeket a bazilika falaira mintázta. Nekünk úgy tűnik fel ez a műemlék, mint egy néma képeskönyv, egyik-másik képére tán első pillantásra ráismerünk, meg tudjuk nevezni ; a többihez alapos klasszikus felkészültség szükséges. De akik számára ez a hely épült, akik itt gyülekeztek, azok számára a falak nem néma képeskönyvet tártak fel, hanem azt a szellemi világot, amelyben és amelyből éltek. A hívő közösségek a maguk igényei szerint alakítják ki szim-

bolikus tartalmú művészetüket. A katakombákban gyülekező hivek megértették, mit jelent az olajág, a búza-kenyér, a hal, a kereszt stb. a falakon. Hitük bontakozott ki e jelképekben. A pogányok előtt ezen ábrázolások csak képek voltak, nem jelképek.

A pythagorasi közösség hivei kezdetben elvetették Homeros műveit, a görög-római mitoszokat, mert úgy érezték, hogy ezek méltatlanul jellemzik az isteni világot, hogy ellentétben állnak azzal a tisztultabb hittel, mellyel ők iparkodtak megközelíteni a számok alapját : az egységet és a számok rendszere, csodás törvényei szerint épülő világ alapját, a mindentől különböző, mégis mindent összetartó Ősegyet. Azután bizonyos fokig megalkudtak környezetükkel, elfogadták a mitoszokat, mint burkot, melybe a maguk eszméit rejtették bele. Jelképesen, allegorikusan magyarázzák a mitosz eseményeit. Így lett megint népszerű köztük Homeros és így került a Phaonhoz érzett szerelmében csalódott és a tengerbe ugró Sappho is — szentélyük apszisára. Az allegoria Sappho nagyon is «földi» szerelmét «égi szerelemre» magyarázta. Phaonból (a név «ragyogó»-t jelent) napsugaras Apollo lett, kinek villámnyíl van a kezében, akinek égi otthonába vágyik a szerelmes lélek. Sappho tengerbe ugrását úgy magyarázták, hogy a víznek tisztító kathartikus hatása van ; Sappho megtisztul benne vágyaitól és szívét új, égi szerelem hatja át, mely Apollóhoz vonzza.

Akik valaha beavatást nyertek a pythagorasi misztériumba és joguk volt megjelenni a földalatti szentélyben, azok az ókor sötétségében a világosságot, a fényt, a szellem birodalmának tisztább régióit keresték, fehérbe

öltözködtek, böjtös, mértékletes életet éltek, szívesen hallgatták a «Mester» szavait és esküdtek rájuk. A szférák harmoniáját óhajtották. Életük az örök élet idevetítése akart lenni: a földalatti barlang színpadára.

Álomszerű ez a bazilika. Nem csoda; itt sűrűsödtek össze az ókor fehér álmai. A nyers valóság: a test és vér hajszája, az élet tülekedése, a testvérharc, az arany után való szent éhség — ha idekerült is a falakra, itt szimbolummá halványult. És mert a valóságtól megundorodtak, azért belekapaszkodtak az álomba, melyből a nyers élet bűnét, zavarát elvarázsolták. Alkottak eszmei világot égi részüknek vágyai szerint. Ezek a fehér stukkók valahogy a platoi ideáknak rokonai; mint ahogy a barlang is szakasztott olyan, mint amilyenben Plato szerint az ember meglátja a külső világból bevetődött árnyakat.

Az isteni világot, a szellem országát az ókori ember csak torzult árnyékában ismerte meg. A kinyilatkoztatás napfénye még nem jutott el hozzá. Amikor a Porta Maggiore melletti bazilikát bezárták, Péter apostol már itt járt Rómában, nem mesze e helytől, Pudens szenátor házában (Pudenziana) hirdette az Isten országát.

A birodalom útján.

I.

Aki a *fascismus* munkáját, alkotásának és rombolásának gigantikus művét egy pillantással akarja meglátni, menjen a Via del Impero-ra. Annál, aki most látja először, most meg végig rajta a Traján-fórumtól a császár-fórumok nemrég kiásott romjai és a régi, köz-társasági fórum letarolt kördei közt egészen a Colosseumig, Constantinus diadalívéig: jobb annak, aki mondjuk tíz évvel ezelőtt is járt itt és kézi térképének útmutatása mellett is alig tudott eligazodni ódon háztömbök, a háborúelőtti Róma ízléstelen bérkaszárnyai, nedves fehérneműt ringató zsákutcák, tengerihal- és zöldegszagú nyitott üzletek, borpárás lebuajok zsúfolt útvesztőjében, míg a Viktor Emmánuel-emlék fontánájától a Colosseumig elért. Mert aki most látja először ezt a széles, parkokkal, ókori emlékekkel szegélyezett, nagytávlatú utat, melynek két oldalán háromezer év története pihen, két végpontja (a Piazza Venezia Viktor Emmánuel-emlék, Traján oszlopa az egyik végen, a Colosseum a másikon) a birodalom fénykorát a fascismus vezérének mai székhelyével (Palazzo Venezia) köti össze, azt hinné, hogy ez nem is lehetett volna másként. Annyira természetes, az ódon város jellegének megfelelő ez az útvonal, oly gyönyörű tájképeket, kilátásokat nyújt egyik oldalán a Capitolium tornyos ormára, a Viktor Emmánuel-emlék hófehér márványcsarnokának

tetején nyargaló arany Victoria-szoborra, a Palatinus heroikus tájnak ható meredek lejtőjére ; másik oldalán a középkori Róma emlékeire, a «Néro tornyára», a rodoszi lovagok palotájára, az Esquilinus oldalának parkjaira és házaira, hogy az ember azt gondolná, ez az út Róma lényeges része, Róma a Via del Impero nélkül nem is volna igazán Róma.

Pedig ez az út csak pár éve bontakozott ki a régi Róma városképéből. Mit kellett itt rombolni, míg a régi háztömbök eltűntek, mennyi embert kitelepíteni a város széleire, míg ez a zsúfolt városrész kitisztult, a földből, a beépített házak falaiból a romok felszínre kerültek, eltakarított fundamentumok helyén parkok támadtak !

Miért e nagy rombolás, egész városrész elpusztítása, miért e rengeteg áldozat és munka, a fáraókra emlékeztető összefogása a tudománynak, gépnek, embernek? Nyilván nem a rombolás eszeveszett öröme hajtotta a fascismus vezéreit a Via del Impero megalkotásában. Előttük az antik Róma nagysága lebegett eszményként. Ahol a modern világváros fölébe merészkedett az ókori Róma romjaiban is ihlető és igéző emlékének, a rohanó és mindent eltaposó élet, a védtelen mult nyugvó évezredeinek : ott Mussolini erős keze elsöpörte a világvárost, megállította a jelent, hogy életre keltse a multat. A római Imperium útját ki kellett szabadítani, hogy a fascismus légiói elindulhassanak rajta az új Birodalom útjaira.

2.

Hogy a Via del Impero mit akar, arról világosan beszélnek azok a márványtérképek, melyek a Basilica Constantini mögött az út falát díszítik. Először négy

térkép állt ott, mindegyik azonos méretű, mindegyik az űkor világhorizontja, földismerete alapján mutatta be a Földnek azt a részét, mely az ókori tudomány és politika látókörébe esett. Abesszínia meghódítása után hozzájuk társult az ötödik, mely már nagyobb méretű, hisz az új birodalom délebbre és keletebbre nyúlik, mint a régi.

A Birodalom Útját ennél kifejezőbben nem lehetett volna szemléltetni.

A térképek mind egy szempontot világítanak meg : az Imperium kiterjedését. Az Imperium Romanum fehéren tűnik ki a barbár területek sötétjéből. Az első képen (Róma alapítása Kr. e. VIII. század) egyetlen fehér pont jelzi az Imperiumot; az egész Európát, Elő-áziát, az afrikai északi partot feltüntető térkép sötétben marad, csak a tengerek színe világosabb valamivel. A második kép már a történelem útját kezdi felderíteni. A pún háború után (Kr. e. 146.) Róma meghódította már egész Itáliát, Siciliát, Corsicát, Sardiniát, övé a dalmát tengerpart, a Balkán-félsziget déli része, az ibériai félsziget nagyobb fele. Fehéren mered Siciliára az afrikai part kiugró része : a nagy ellenfélnek, Karthágónak területe. Nem nehéz az Imperium terjeszkedésének célját felismerni : a fehér márvány világosan, szembe-szökőn tárja fel a Birodalom útját : a Földközi-tengert akarja körülölelni. A történelem neki dolgozott. A keleti (főniciai, babiloni, perzsa) kultúrák a kereskedelem esz-közeivel vették birtokba a Földközi-tengert ; előörsük, Karthágó, ezt a keleti érdekkört szilárdította meg a tenger ibériai, galliai partvonalán. A Kelet az anyagi kultúráért kívánta a tengert, a görögök a szellemi kultú-

rát sugározttatták szét először békés gyarmatosítással, a szellem diffúziójával, majd Nagy Sándor hadjáratai nyomán a hatalom fegyveres és szellemi fölényével. Róma maga is érezte a hellén szellem hódítóerejét. Meg is hódolt előtte, hogy vele telítődve folytassa hódító útját. A birodalmi sasokat most már nem pusztán a hatalom vágya vitte előre, hogy vérrel és vassal biztosítsák Róma egyeduralmát a tenger körül, hanem a görögöktől átvett kulturális küldetés tudata is. Ez a hivatás sugárzik a harmadik térképen, mely az Imperium határait mutatja Augustus halálakor. (Kr. u. 14.)

Pompejus meghódította Keletet (Kisázsziát, Egyiptomot), Caesar Galliát, Augustus felhatolt a Dunáig. A tengerpart széles sávban a Birodalomé, a tengeren nincs már ellenfél, a római büszke öntudattal mondhatja magáénak a Földközi-tengert: Mare nostrum. A térkép szimbolizmusában: a Világosság Északon áttöri az Alpesek kőfalát és a Rajna és Duna limesénél (határánál) ütközik össze a Sötétséggel; Nyugaton Herkules oszlopainak (Gibraltári szoros) biztonságát római légiók őrzik két világrész érintkező pontján. Délen az Imperium éléskamráját tölti meg a Nílus. Keleten Augustus hirdeti meg azt a népszámlálást, mely a Birodalom alattvalóinak névsorába feljegyezheti Dávid Fiának, Jézusnak nevét. Az Imperium hivatását Vergilius énekli meg az Aeneis VI. énekében, midőn Anchises jóslatában felvonultatja a római történelem hőseit, megrajzolja az augustusi Birodalom határait. Összeveti a különböző népek teljesítményeit; hagyja a bronzöntést, márványfaragást a görögöknek, a szónoklást is nekik, a csillagjóslást a babiloniaknak: a rómaiak

hivatása a népek kormányzása, a béke törvényének biztosítása ; kegyelmet adni a hódolónak, letörni a lázadót.

Tu regere imperio populos Romane memento.
Haec tibi erunt artes, pacique imponere morem,
Parcere subiectis et debellare superbos.

A térképek egymásutánja azt mondja : A világosság Rómából árad a világra. Ez a római öntudat szembe száll azzal a prófétai szóval : Ex oriente Lux. Egy pillanás az Augustus-kori térképre : az Imperium legkeletibb részén, Juda Betlehemében (a térképen rajta sincs ez a név) megszületik a világ Világossága : Jézus Krisztus. De ez a fény még rejtett fény ; úgy rejtőzik az antik kultúrában, mint a röntgen-sugár a szem világosságában. Felfogásához, megértéséhez új ember, új érzékszerv, új Birodalom kellett. A krisztusi ember, aki a hit érzékével alakítja a világot Isten országává.

A Birodalom útja még egy századig halad előre. A negyedik térkép (Trajánusz, Kr. u. 98—117.) a birodalom legnagyobb kiterjedését szemlélteti. Az Imperium világossága elárad Britanniára ; itt hatol legmesszebb Észak felé. A Fekete-tenger északi partja sötét marad (arra tanyáznak az Imperium vesztét álmodó barbarok, álmuk századok múltán lett valósággá). A fehér terület Keleten egy szűk nyúlvánnyal érinti a Kaspi-tengert, egy másikkal a Perzsa-öblöt. Róma sugarának nyugati végpontja az Atlanti-óceánba, a keleti végpontja az ázsiai pusztaságba és az Indiai-óceánba ér. Ott azonban : nincs tovább. Az antik világkép széle a kerek óceán ; ami az óceán körén belül van, azt Róma meghódította.

Határain kívül : rémek, démonok, szörnyek tanyáznak, a mítosz és mese csodavilága veszi körül az Orbis-t. Birodalmának határa *majdnem* földi tudásának határát. Nyugat felé az Atlantisz mítosza viszi képzeletét, de ez a mítosz nem támaszt számára Kolumbuszt. Kelet felé Indiára Nagy Sándor ugyan megnyitotta a történelem útját, de ezen járni Rómának nincs már ereje. Ezt az utat elvágja az aracidák perzsa birodalma. Az Imperium azt hiszi, hogy övé a Világ, császárai a Világ Urának képzelik magukat, egyikük Dominus deus-nak címezteti magát.

3.

Az ötödik térkép a fascismus új birodalmát szemlélteti. Maga a térkép nagyobb, mint a korábbiak. A nemrég meghódított Abesszínia területe nagy fehér foltot alkot Afrika sötétjében. Keleti határa az Indiai-óceánt érinti. A távlat is más, mint az antik Imperium térképein. A fascismus impériuma az óceánok, az igazi világimpérium felé törekszik. De mily szomorú ez a kép, ha a földközitengeri kiterjedését nézzük ! Itt kevesebb a fehér terület, mint volt a pún háborúk után !

A Mare nostro három bejárata (Gibraltár, Szezi-csatorna, Dardanellák) is belevész a környező mély feketeségbe.

Megfigyeltem : sokan megállnak a térkép előtt. A forgalmas úton autók száguldanak, azok utasai észre se veszik a fölséges romok közt meglapuló térképeket. De a gyalogjárók megnézik őket. Vannak, kik útikönyvüket, Baedekerjüket kérdezik : mi ez ? Bizony új útikönyvet kellene vennünk, mert amiről a régi kiadás

fr, azt már nem találod meg a Via del Imperón. Amit itt látsz, az meg a Baedekernek újság.

Ezek a térképek korszakfordulót jelentenek. Nézem az olasz apákat, anyákat, nevelőnőket. Gyermekeiknek mutogatják az Imperium térképeit. Az egyik gyermek felkiált az egyik térképre mutatva : Ez a legnagyobb !

Igen, ha a birodalom Scipiókat, Caesarokat, Augustusokat tud kitermelni, az új impérium nagyobb lesz, mint a régi volt. De addig : sok fekete márványt kell kicserélni fehérrel a térképen.

Ezek a térképek megmondják, miért rombolt annyit a fascismus. Ki akarja bontani a rom-Rómát, hogy romjaiból feltámassza lelkét. A vágyat : a Mare nostro után, a vágyat a világimpérium után. A térképek szögletében a fascismus jelvénye : három vesszőköteg a bárdal ; alattuk az antik impérium jelvénye : két sas, az egyik jobbra néz, a másik balra. A Colosseum felé, Traján oszlopa felé. Talán a Palazzo Venezia felé is. Ott is : a római sasok szemével vizsgálja a Duce a világtörténelem mai korszakának, aevumának jeleit, a sasok messze látnak, mert magasból néznek.

A Via del Imperon vonult fel Magyarország kormányzója előtt az új Róma hadiereje. A római sas : a Dunát figyeli. A német miniszterelnök most jár Rómában : a Tiberis mellől gondolnak a Rajnára is. Megvan az angol-olasz megegyezés ; tárgya : a Mare nostro-hoz fűződő angol és olasz érdekek kiegyenlítése. Mily öntudattal beszélt a Duce Milánóban a Mare nostro-ról, a «mi tengerünk»-ről ! Az ibériai félszigeten háború dúl : a Fekete-tengerről viszik a hajók a harcost és a hadiszert az egyik félnek. Bemérészkednek a Mare nostro-ba.

Mintha a Via del Impero térképein a tenger is sötétebbé válna erre a tolakodásra.

A Duce azt mondja : Európa egyedüli ellensége a kommunizmus. Igen : az európai kultúra a Mare nostrum műveltségének kisugárzása. Itt bontakozott ki Krisztus világossága is, hogy az antik kultúra természetes világosságát egyesítve az Evangélium új ragyogásával, megvilágosítson minden embert, aki a világra jön (Ján. 1, 9.). Az ázsiai puszták barbarizmusa a nyugati kultúrával együtt : a Mare nostro-t is fenyegeti.

A régi római fórumon állt az az emlék, mely a világ köldökét (umbilicus orbis) jelezte. A világtörténelem mai fázisa arrafelé mutat, hogy megint Róma a világ közép-pontja. Nem Genf, nem London, Páris, sem Berlin. Ellenpontja : Moszkva. Ez a pont az Imperium térképén mindig sötéten marad.

4.

Kitűnő szemléltető előadás az, amit az ember a római történelem menetéről kap a Via del Impero térképei alapján. Csak ki kell bővíteni egypár évszámmal, eseménnyel, háborúval, királlyal, konzullal, hadvezérrel, megvan az ókori história dióhéjban. Sehol ily megfelelő iskolai környezet, mint itt, az ódon bazilikák, paloták, fórumok, diadalívek árnyékában. Az ókor eseményeinek — bárhol történtek is — legalább kiindulópontja itt van. Itt határozott a szenátus háború és béke közt, itt dönt el távoli provinciák sorsa, innét indultak a légiók a Via Appián délre, ide tértek vissza a négy égtáj felől, hogy a Via Sacrán a tömeg üdvrivalgása közt babéroszorúval járják a triumfust. A fórumok legépebb

emlékei a didalívek és Trajánusz oszlopa. A környezet diadalokról beszél még most is, pedig ez a romváros mindenestől egy óriási vereségnek tanuja, az impérium bukásáé, a barbárok győzelméé. Ezek közt a romok közt az ókori Rómának majd minden évszáma nyerhetne egy-két követ, feliratot, oszlopot, templomot, festményt vagy szobrot. A térképek ennek a történetnek a vázát adják, a fórumok a váz kitöltő anyagát.

Ha a történelmet élő organizmusnak tekintem, akkor a Via del Impero környéke : a római történelem temetője. Feldúlt temető, szanaszéthányt csontokkal. Hogy milyen élet, milyen eszmék, célok, micsoda távlatok és nekilendülések töltötték meg előkorában ezt a temetőt, arról a térképek beszélnek. Igaz, hogy nem mondanak el mindent. De feltárják az antik történelem fizikáját és némi bepillantást engednek a világtörténelem metafizikájába.

Mivel oly antik környezetben vagyunk, adjuk meg ebben a vonatkozásban a fizikának is, a metafizikának is ókori, aristotelesi jelentését. A történelem fizikája a történelmi tényeknek, jelenségeknek közvetlen okait vizsgálja, az események összefüggését, a földrajzi, éghajlati, népi, faji tényezők működését, az emberi szellem, kultúra célkitűzéseit és alkotásait. A történelem ezekből maradék nélkül meg nem magyarázható. Itt is el kell jutni a végső, tehát első okok vizsgálatához, vagyis a történelem elindítójához, irányítójához, céltadóájához. Ez pedig a történelem metafizikájának feladata.

A Via del Impero térképei többet mondanak el az ókori történelem fizikájából, mint Livius, Caesar,

Tacitus művei. A történelmi látáshoz perspektíva kell ; bármi paradoxonnak hangozzék is : a történelmi közelség inkább gátolja a látást, mint erősíti. Ezek a térképek pedig kettős távlatot adnak : a tér földrajzi és az idő történelmi távlatát. A középtengeri medence háromezer évének történelmét tárják elénk. A történetíró, bármily éles szeme legyen is, nem tud áthatolni a ködön, mely a jövőt borítja és a múltba is saját korának szemüvegével néz. Anchises (azaz Vergilius) meglátta az Imperium fejlődésének azt az állomását, melyet a harmadik térkép mutat (Augustus kora), kiemelte Róma multjából azokat, akik Augustus eszméi számára dolgoztak. De mit értett az «aranykor» ábrándos poétája a birodalom jövőjéről, arról a szellemi fordulatról, mely Krisztus számára készítette elő a lelkeket és a birodalmat? Hogy mert volna gondolni arra, hogy a delelőpontján álló Imperiumra ráköszönt majd az est és az éjszaka !

Azt gondolhatná valaki, hogy mikor a történelem «fizikájáról» beszélünk, csak mai értelemben vett fizikai, azaz anyagi erők érvényesülését hisszük a történelemben. Nem. Térképeink eléggé kidomborítják az Imperium kialakulását elősegítő anyagi tényezőket, de mindeztől utalnak arra a szellemre is, melynek az Imperium létét köszöni.

A római birodalom augustusi és trajánusi határai a Földközi-tenger medencéjét zárják körül. Az impérium úgy bontakozik ki, mint *földrajzi egység*, fejlődésének állomásain meg lehet figyelni a földrajzi adottságokhoz való alkalmazkodást. Lefoglalni és körülövezni a Mare nostrumot ! Birtokba venni a jó, védhető határokat ;

észak felé, mondjuk, először az Alpokat, utána a Rajna és a Duna vonalát. Ez a geográfiaiilag zárt birodalom egyúttal *élettani egység* is. Ezernyi népe, faja, nyelve egymásra van utalva, egymásért és egymásból él. A szír, zsidó kereskedő Massiliában és Barcinonában is tudja, hogy hajóinak, üzletének biztonsága a tenger biztonságától, tehát az Imperium szilárdságától függ. A légio római katonája és barbár zsoldosa a Szahara határán, vagy a Rajna vonalán a tengert védi, saját életét védi. De ezek az anyagi adottságok mégsem magyarázzák meg hiánytalanul a Birodalom keletkezését és fennállását. Mindezek megvoltak már, mikor az első mediterrán kultúra kivirágzott Kréta szigetén Kr. e. 2500 körül, mikor az előázsiai (babiloni, asszír, perzsa) és egyiptomi kultúrák a tengert érintették, midőn a föníciai kereskedelem megalapozta a Földközi-tenger medencéjének politikáját. Ha az ember a púnok tervszerű hatalmi és kereskedelmi terjeszkedésének irányvonalát nézi, kétségtelenné válik, hogy a középtengeri impérium eszméje tőlük származott, az ő szemük fogta egybe ezt a hatalmas földrajzi és élettani egységet. És a birodalmat mégsem ők alkották meg, de a görögök sem, Nagy Sándor sem. Ha a történelem tisztán anyagi erők összjátékának volna eredménye, a római impériumnak nem kellett volna Augustusra várnia !

A Via del Impero térképeinek fehér márványáról visszasugárzik a római birodalom alakító eszméje és megvalósító akarata. Maga az eszme a középtengeri medence földrajzi és élettani egységének hatalmi, tehát állami egységbe való fogása megvolt ugyan a púnoknál előbb, mint a rómaiaknál, de hogy ezt az eszmét a római

nép átvette és megvalósítását évszázados törekvésének céljává tette: ez a római szellem eredetiségének jele és erejének bizonyága. Eszmét megragadni, célt kitűzni, a cél elérésére minden anyagi, erkölcsi, szellemi erőt mozgósítani csak a szellem tud. És hogy ez a szellem át tudja hatni eredetileg nem is hajós, kereskedő, hanem minden jel szerint földműves, iparos, állattenyésztő népét, mely nem is a tengerparton székel, hanem egy nehezen hajózható hegyi folyó partján; ez mindennél jobban bizonyítja, hogy a szellem nem anyagi tényezők függvénye. Mert ha az volna, a tiberisparti halmok városa sohse lett volna az ókor nagy tengeri impériumának megalkotója.

A római szellemet jól szimbolizálja a farkas, mely a monda szerint őseit szoptatta és a sas, mely légiói előtt szállt harci jelvényeiken. Mind a kettő ragadozó állat. A rómaiak hódító lelkén felismerjük a farkaséhséget, a telhetetlenséget, de megérezzük rajta egyben a sasnak átfogó, tág látókörét is.

5.

Sokat lehet elmélkedni a Via del Impero térképein és minden biztonnyal azért vannak ott, hogy eszmélésre késztessek az embert. Elmélkedésünkben eljutottunk odáig, hogy a rómaiak saslátása foglalta hatalmi egységbe a középtengeri medence földrajzi egységét. Amikor a birodalom kialakulásának szellemi tényezőit keressük, az alapvetőt ebben a földrajzi látásban, közelebbről térképszemléletben kell kutatnunk. Róma politikájának, diplomáciájának, hadviselésének irányvonalát ez

a térképszemlélet adja. Rómától 30 km-re van a tenger. Lehet, hogy alapítói nem láttak a tengerig, csak a szomszédos hegyekig, városokig. Harcaikat is ellenük viselik. De amint kiérnek a tengerig, tán a meghódított és közéjük szivárgott etruszkok (a Tirrheni-tenger róluk van elnevezve!), tenger-szeretete szállta meg őket. Hisz ezek Odysseus útjain járó kalóz- és kereskedő-nép voltak, úgy vetődtek valahonnan Keletről az itáliai partokra. Térképlátása nem a szűk völgyek, halmok lakóinak van, nem is a mindig egyforma nyílthorizontú puszták nomádjainak, hanem azon népeknek, kik széles távlatban szemlélhetik a föld idomait. Hegyekkel, hágókkal szegélyezett síkok lovasnépe, a tengerpartok mentén hajózók látják a világot térképszerűen. Ezeket vonzza a távol-ság, a látott, de még nem ismert messzeség, hogy amit látnak, birtokba is vegyék. Bennök támadnak hódító hajlamok, másokban legfeljebb vándorösztön: menni túl hetedhét országon, túl az Óperencián. A Nílusmentének zárt és szűk völgyében megállt a történelem, a Deltának hajósai azonban vitték kultúrájukat Krétára, Ciprusra; a föníciai partok kikötőiből Karthágóba, Sziciliába, Tarsisba (a mai spanyol félszigeten) szálltak a vágyak és a gályák. Az ioni tenger szigeteiről, a Peloponezusról is megindultak a görög gyarmatosok Siracusába, Neapolisba, Massiliába. A nagy impériumok szülőhazája a tengerpart és a zárt távlatú, mégis széles síkság. A tengert is, ezt is szigetek, partok zárják le a látóhatár szélén. Csak a térképlátással lehet birodalmakat szemmel összefogni, hogy aztán hatalommal, fegyverrel vegyék birtokba őket. A rómaiak szemében ott volt az egész tenger; az augustusi impérium ezt vette bir-

tokba, Trajánus hadai pedig a Fekete-tengert kerülgették. Az impérium központja ezért szállt át Rómából Bizáncba, mert onnét mindkét tengeren lehetett uralkodni.

Lehetne folytatni ezt a szemléletmódot és az antik történelem fizikája a világtörténelem fizikájává tágulna. Az ókor és a középkor impériuma a Földközi-tengert és nyúlványait akarja körülzární, az újkor impérium-eszménye: a földgömb térképszemléletén alapszik.

Ennek hordozói is: tengerparti népek. V. Károly birodalmában a nap nem nyugszik le, határait nem zárja körül óceán. A spanyolokról az impérium átszáll az angolokra. Ahogy a rómaiak szerezték meg a Földközi-tengert, úgy szerezték meg az angolok az óceánokat (és velük a Földközi-tengert is). Messze Keleten Japán az európai impérium ellenlábas, mint Anglia, szintén szigetország.

A viláгимпérium gondolata a tenger partjain bontakozik ki, ott lesz valósággá. A benső, szárazföldi impériumok pedig a hegyekkel körülzárt tág medencékben. De ezeket földrajzi helyzetük körülzárja, viláგuralomra nem törhetnek. És ha mégis ez a céljuk: a tenger felé tartanak.

A föld arcának térképszerű látása itt is feltétele az ország kialakulásának. Hogy a magunk orszáგáról vegyünk példát: érdekes megfigyelní Anonymus honfoglalástörténetét. Mintha egy modern, stratégiai térkép vonalain mozognának hősei. Előadása nyomán meg lehet rajzolni korának térképét. Hegyek, folyók, völgyek, városok, tájak, utak elevenednek meg elbeszélése nyomán és a honfoglaló hadak felvonulása nem kalan-

dos portyázás, hanem céltudatos haladás a Duna-medence határáig. Az Árpádok és Anjouk pedig továbbnyomulnak a tengerig.

Igaz, erről már a római márványtérképek nem beszélnek. Csak arról, hogy a Duna-medence beletartozik az antik impérium területébe, és : a fascista Itália érdekkörébe.

6.

A történelem metafizikáját a Biblia szerint Isten szava indítja el : Sokasodjatok, töltsétek be és vesétek uralmatok alá a földet, uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain és minden élőlényen, mely a föld színén mozog (Gen. 1, 28.). A metafizika végső okokat, a kezdetet és a célt vizsgálja. A történelem metafizikája nehezen jut el a kezdetig, el van rejtve előtte. A Véget se látja. Hisz ami adva van számára : az mindig csak az az útszakasz, amit a történelem embere eddig bejárt, és amit emlékezetével, tudományával át tud tekinteni. A Célt, a Véget nem látja, legfeljebb Madách Luciferjének vetítésében, vagy prófétáinak látomásaiban. Ezért meg kell elégednie az Irány kikövetkeztetésével.

A Via del Impero térképei alapján át lehet tekinteni a multnak a jelenig tartó szakaszát. Ez a szakasz pedig lényegesen megegyezik azzal, amit a Biblia mond. Az emberiség betölti a földet, de nemcsak betölti azt, hanem uralma alá is hajtja. A növény- és állatvilág is betölti a földet, az ember feladata több : impérium a föld, tenger, levegő fölött. A római impérium egyik állomása a Föld leigázásának. Térben és időben kor-

látok közé szorított impérium, hisz térbeli határai ott vannak a térképeken, időbeli határai pedig: a négy első térkép (Kr. e. 800.—Kr. u. 100.) alig ölelnek át egy évezredet. Az ötödik térkép külön áll; közben: 1800 éves hézag.

Ami ezen térképek előtt volna, az úgy tűnik fel, mintha ezekre irányulna. A római impérium folytatása és lezárója a nagy keleti birodalmaknak, örököse Nagy Sándor hatalmának. A történelem útjai: Rómába visznek. Róma öntudatosítja magában az impérium eszméit: Tu regere imperio populos, Romane, memento. Az ő hivatása a hatalom és a jog rendszerének megalapozása. *Paci imponere morem; parcere subiectis, debellare superbos.* A kultúra többi ágát átjárítja másokra. Művészet, tudomány, ipar, kereskedelem nem az ő mestersége, hanem a meghódított népeké. De mert uralmát tartani akarja, felhasználja őket. És ami csodálatos, abban is nagyot alkot, hogy az óriás birodalomra rávési az egységes anyagi és szellemi kultúra bélyegét. Az embert nem lehet meghódítani más-ként, csak ha lelkét is meghódítják. A rómaiak a hellén kultúrával hódították meg birodalmuk népeinek lelkét.

A térképek fehérrel jelzik a birodalom területét. A szín megválasztásában igazuk van; az ember lelki-világában a kultúra tényleg világosságot teremt. De — és ebben tévednek a térképek — az impérium kultúrájának fénye nem Rómából, hanem régibb fényforrásokból áradt a birodalomra: Hellasból, Egyiptomból, Babilonból. A birodalom magába szívta és összefogta a különböző források fényét, hogy hatalmának eszközévé tegye.

Az antik impérium térképeiről eléggé kiviláglik, hogy együttvéve is csak átmenetet alkotnak a történelem útvonalán. *Ez az impérium* nem volt cél, csak állomás. A világtörténelem állomása a Földközi-tenger partjain. Az út tovább halad : az óceánokra, a többi világrészre. Az *ember* ezeket is uralma alá fogja hajtani. De melyik ember, melyik nép? A spanyol után az angol volt soron. Az ötödik térkép azt mutatja, most az olasz érzi magát világimpériumra hivatottnak.

A Via del Impero térképein sötétben marad minden, ami nem tartozik a római, vagy a mostani olasz birodalom területéhez. Ez is egyoldalú, sőt téves térképrajzolás. Hisz ami a földet világossá teszi, a lélek kultúrája, az már régen átjutott az impérium határain. Az impérium összeomlott, világossága megmaradt. Nemcsak az a fény, melyet elődeitől örökölt, a természetes kultúra fénye, hanem az «új világosság» is, mely Betlehemben támadt. Ez éppen akkor ragyogta be Európát, mikor a régi fényforrások a birodalomban kialudtak, mikor a rétorok elhallgattak, Athén egyeteme bezárult, Alexandria könyvtára elpusztult, a szobrászok, festők műhelyei alkotásaikkal együtt föld alá kerültek. De ez az új világosság is Rómából áradt : Szent Péter Rómájából. Ez az új világosság nyitotta meg az európai ember előtt nemcsak a lélek új országát, az Isten országát, hanem a földrajzi értelemben vett új világot is. Az Orbis, a kerek föld : a kereszténység által lett Glóbuszá, földgömbbé.

Mily érdekesen igazítja ki és egészíti Vergiliust és a római térképet a Szent Péter-tér obeliszkjének felirata : Christus vincit, Christus regnat, Christus im-

perat. Nem a *populus Romanus* a győztes, nem az uralkodik a világtörténelemben, mint Vergilius gondolja, hanem Krisztus.

A világtörténelem metafizikája ezt az irányt mutatja. A krisztusi impérium hordozója pedig az a nép lesz, amelyik a *civitas terrena*, az evilági impérium eszméjéről úgy le tud mondani, hogy magát a földet, a földi országot nem tagadva — azt alá tudja rendelni a *civitas* Deinek, az Isten országának, a lelkek szolgálatának. Mert mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri, lelkének pedig kárát vallja! A császárok Rómáját felváltotta és túlélte Szent Péter Rómája. Az impérium más népre szállhat, Krisztus országa az ő impériuma fennáll mindörökké. De nagy jótevője lesz a világnak, aki a világi impériumot Nagy Konstantin, Nagy Károly módján beleilleszti az emberiség földi és örök értékeinek munkásai közé. Ha a vérre szomjazó farkas Benjamin törzsének lelkeket hódító farkasává lesz (Szent Pált illeti e jelzővel a Szentírás), ha a fascista impérium nemcsak az antik Róma, hanem az örök Róma, a szent város eszményeivel is megteleik, akkor az új római impérium új, boldog korszakot nyit meg a világtörténelemben.

A karácsonyúj világossága.

I.

Holdtalan éjszaka borult a tiszaugi tanyavilágra. Éjfélfelé járt már az idő, midőn a kastélyból és a majorból, meleg és világos szobákból, melyekben a karácsonyeste virrasztó, angyalváró lelke vett szállást, lakók és vendégek megindultak havas mezőkön, szőlők közt a «Tüzes» felé. A fehér mezőkre messze-messze ráterült a köd, mintha az ég boltozatától le a föld színéig nagy, széles kárpitok nyúlnának, színtelen-szürkék, homálybaveszők, eltakarva minden távolságot, minden mélységet. Kézilámpák mozgó világossága áraszt kis fényt az útra, melyen hosszú sorban megy csikorgó havon — a tüzesi kápolna avatására, a benne mondandó első misére a nép — karácsony éjszakáján.

A szürke köd felissza a csillagok fényét, az ég is világtalan, a tanyákról is alig szürenkezik át az ablakok fénye. Különbben is messze körben, hosszú órajárásokról útban van mindenki a Tüzes felé. Mintha a tanyavilág szíve lenne itt, vagy mintha : ez a kápolnává alakított tanyai ház volna az a jel, melynél földesúr és népe, szegény napszámosok, pásztorok, szőlőművelők serege a Világ ma született Megváltóját akarná megtalálni. Mily csodálatos a ködből előtűnő népsorok vándorlása a kápolna felé ! Észre se vennéd, meg se különböztetnéd a sötétlő szőlőbokroktól a köztük járókat, ha a kanyargó menetet el nem árulná a lámpák kigyózó sora. Itt ezen

az éjszakán az ég csillagai leszálltak a földre, az álló csillagtábor mozgóvá változott át, és a széles Alföld karimájától gyülekszenek az apró fénypontok a ködben megnyúló árnyak kezében a központ : a kápolna felé.

Tán még sohse látott ez a táj ily éjszakát, ennyi embert a Tüzesen, ennyi villogó szentjánosbogarat ! Hogy verődik össze ezernyi nép itt az Isten háta mögött, hol nincs se város, se falu, hova nem hallatszik el az éjféli misére hívó harang szava a kunszentmártoni vagy csépai templomból ! Jönnek-jönnek még mindig a lámpák, ki magányosan, ki társaságban. Nagy ünnep ez. Isten háza nyílt meg a tanyán, a betlehemi kisded vett szállást népe körében.

Mily öröm lehet a fénynek összefolyni, összeáradni nagy világossággá ! Mily boldogság fagyos, sötét éjszakán érezni a kéznek a lámpa melegét, a szemnek fények után járni a nagy szürkeségben, a szíveknek ragyogó kápolnában egymásra találni és harangszó nélkül is érezni az Isten megjelenését, Jézus születését, angyalok örömét !

Karácsonyérj a tanyán ! Ha itt járna Corregio, mily igézően maradna szemében a sötétben kis Jézus testéről a boldog édesanya arcára ragyogó fény, mennyi kép támadna itt a Tüzesen, mely örökre összekapcsolná az alföldi tanyát — Betlehemmel, és a magyar arcok seregével népesítené be a Megváltó születését ünneplő barlangot ! De itt nem járnak művészek, itt a karácsonyérj misztériumát egyszerű nép angyalokkal versenyző boldog éneke ünnepli. Itt magyar házak kicsi lámpái gyuladnak meg, hogy fényt derítsenek a betlehemi útra karácsonyérjjel ; azok a lámpák, melyek máskor istállóban járnak vagy sötét kamrákban. Minden kis világ

visszakíváncsozik a világosság forrásába. Most az ég csillagai is alusznak, a házak karácsonyfás fényei eloltódnak, csak egy ház marad világos, a tanyai kápolna, melyben Jézus születésének éjjelén összefolynak a lelki fények az anyagiakkal, a hit már-már hamvadó lángjai a lámpák fényével. Kell, hogy ez a nép, mely évtizedek óta alig látott templomot, papot, melyből sokan a Miatyánkot se tudták, megint ragyogó hittel találjon rá arra az édes Jézusra, aki megvilágosít minden e világra jövő embert.

Lehet-e karácsonyj más boldogsággal terhes, mint amely boldogság a Megváltónak a szívekben való újjászületéséből fogantatik? Ez volt az Úr 1925. évének boldog karácsonya a tisztaugyi tanyavilágban.

II.

A karácsonyj hangulatát úgy hordja az ember magával, mint a tanyai ember a sötét utat felderítő lámpát a kezében. 1930 karácsony estéjén az aventinus-hegyi monostor toronyszobájában élesztgetem régi karácsonyok boldogságát. Az ember azt gondolná, hogy az örök város karácsonyje önmagában hatványozza fel az érzésvilágot minden más hely, nép, ország karácsonyi hangulata fölé. Hogy itt az angyalok éneke hallik lágyan a Gianicolo pineás, pálmás gerince fölől, melyen előbb a nap borult le és lenyugvására lassankint előtűntek az éjben is áttetsző, mély égen a csillagok, majd a Tiberisen túl való városrész ablakai lettek fényesek és sötétbe vesző utcáiról villanyfények tündököltek. Mintha a menny és város összeolvadnának, az ég leterülne a földre

és a föld e részén az örök élet el nem húnyó fényei gyuladnának, hogy nappallá tegyék az éjt és elűzzék az árnyat. Néhol szikrázó villámerek hasítanak végig a sötétben, a hegyoldalakon sisteregnek a villamosok vezetői. A Tiberis vízébe belemerül a parti lámpasor, a hidak ódon ívei, az Isola komor házai megkettőzik benne alakjukat. A házak, paloták, kupolák dombtetőkkel, fenyőkoronákkal, tornyokkal megszakított sora fölött a városból felfelé áradó fény mintha glóriát vonna, mely csak a falakon túl veszik el a homályban. Nem messze az Aventinustól, a Capitolium tornya mered az égnek, és a Palatinus romjai fölött óriás fák sötétlenek a csillagos ég alatt. A Colosseumon túl megint végeleáthatatlan fényes város, melynek fénysorai emelkedve közelítik meg a rája boruló égboltot.

Jó a magasból nézni ezt a várost karácsony éjjel. Akik alulról, az utcákról nézik, azok úgyis alig veszik észre, hogy ma az Úr születésének ünnepe van. Az ünnep még Rómát sem alakítja úgy át, mint a magyar falut. A városi élet egyhangú ütemében az ünnepet alig lehet érezni. De az Alpokon túli városokban a karácsony mégis más, mint a többi ünnepek ; a vigilián karácsonyfaillat árad az utcákra is és este minden élet, minden ragyogás a karácsonyfás otthonoké. Rómában alig látsz karácsonyfát a Campo di Fiorén ; a vigilia estéje alig különbözik más estétől.

De sokszor néztem innét a toronyból a római éjszakát ! Lehet, hogy ezért késik a «Mennyből az angyal» drága hangulata, ezért nem válik a földretapadt csillagvilág bennem karácsonyi világossággá. Máskor, mintha csodásabb fényben úszna az éjszakai Róma. Mikor a

Szent Péter bazilika kupolája gyullad ki szenttéavatások estéjén és az ég alját beragyogja a szentek dicsőségét hirdető áldozati lángokkal! Mikor a nemzeti ünnepek estéjén a Viktor Emmánuel-émlék sziluettje lángol, a háztetők fölött és szerte a városban az állami paloták válnak a fényesség házaivá, vagy búcsúnapokon a templomok homlokzata rajzolódik ki ragyogó vonalakkal és rakéták színes virágai hullanak az égre!

Ez a karácsonyér még mindig csak olyan, mint egy hétköznapi est. A város lámpái nem a karácsonyér megvilágítására gyulladnak ki, hanem egyszerűen az éjszakában világítanak. Fényükben a nappali szürke város misztikus álmvárossá változik. Az elhintett fénypontok csillognak, ragyognak benne és ragyogásuk elrejtett szépségeket tár fel, melyektől az éjszakai Róma még csodásabb, mint a nappali. Rómának van láthatatlan arca, tán több is és az éjszakai fények tán ezt az arcot világítják meg. A sok száz templomban is úgy ragyog az örökmécs a szentségház előtt, ily titokzatos vibrálással, mint ezek a villamos mécsek az utcákon. Ezernyi kápolnában, csak a jó Isten tudja, hány szívben éled most a szentségimádás fénylő, áldozati tüze. A szerzetesházak, zárdák, intézetek most készülnek az éjjeli zsolozsmára; kispapok, novíciusok, apácajelöltek tízezrei a betlehemi kisdéd jászolához sietnek imádó lélekkel. Egész Rómán kigyulladnak az imádás láthatatlan fénybogarai, itt is, ott is titkos tüzek villognak. A messze határ tele van katakombával, ha az égből lenéznek az angyalok a karácsonyéri Rómára, az ereklyék millióit látják, amint az áldozati lélektől áttüzesedve földalatti loculusokban és oltárok kövében Glóriát zengenek, dicső-

ségét annak a kisdednek, aki emberré lett, hogy az ember Isten fiává lehessen.

Lassankint megvilágosodik bennem is a római karácsonyēj. Meggyujtom kicsi karácsonyfám gyertyáit, hogy a hazai karácsony eme kis szimboluma is világo-sítsa meg a római karácsonyt lelkemben.

Mégis-mégis, — más a karácsonyēj Rómában is, mint a többi éjszakák. Villanyfénye nem több ugyan, de több benne a lélek kigyulladásá, az arcok fénylése a betlehemi ragyogásban. Hisz azok a külső fények úgyis csak szimbolumok. Otthon is, midőn a tanyákon éjjeli misére mennek havas mezőkön kézilámpákkal, a hit adja meg ott is a kisded Jézushoz vezető útnak fényét. És itt : az örök város karácsonyējében a villany-lámpák milliója, a kétezeréves keresztény Rómának fénylő, szeretetben izzó hitére, áldozatára, vértanúsá-gára mutat rá. A mi szemünk csak csillagot és lámpa-fényt lát az éjszakában. De a szellem röntgensugarai (így nézhetnek felülről az angyalok és a szentek) ezt az egész anyagi világot a maga lámpáival sötétben hagy-ják és csak egy ragyogást engednek át az anyag homá-lyán : a Krisztust imádó, Krisztust imitáló szentségnek fényét. Az égből az örökváros is, más városok is olyanok lehetnek, mint Róma — éjjel. Homály, vaksötétség, benne szürenkező vagy szikrázó fények ; néhol sok, másutt alig egy pár ; azok a lelkek ragyognak az ég számára, kik a betlehemi kisdedtől világosodtak meg.

Ez a karácsonyēj világossága — akár az Alföldön derengjen, akár a héthalmos szentvárosban ragyogjon.

A győzhetetlen Nap születése.

I.

A betlehemi karácsonyēj a világ és az ember számára a történelem éjjelének hajnalrafordulása. Az «idők telje», a plenitudo temporum, voltakép az emberiség sötétbe-, éjbezuhanásának mélypontja. Az áthatolhatatlan fényben lakozó Istentől távozott el az ember, akinek arcán rajt ragyogott az Isten arcának fényessége és az Istentől való távolódása arányában lett árnnya a fény, sötétséggé a világosság. Az emberben rejlő istenarc eltorzult és a démonok képéhez hasonult. Az istentkereső ember, akinek legbensőbb lélekíránya a napraforgás, az éj szellemének lett a rabja.

Az emberi történelem méhében a vallás története bontakozik ki. A vallás története pedig — bárhogy lázadozzék is tényeinek verhetetlen igazsága ellen a hitetlen tudomány — az istenarnak az emberben való eltorzulása és Krisztusban való felragyogása által eredeti szépségének visszaadását mutatja ki. Az eredeti istenarc az, melyet Ádám látott meg akkor, midőn szeme alkotójára nyílt rá és lelke Teremtőjének a mindenséget és őt magát is a semmiből létre és életre hívó szavát megértette. A teremtettség tudatába belesugárzott Atyjának jósága, hatalma, szeretete. Az emberiség Ádámtól örökölte Isten-képében az Atyának vonásait. A vallás története Krisztusig nem más, mint a Teremtő Atya-képnek torzulása, szétmállása. Ahogy a testet

kíséri az árnyék, úgy követi az egy Isten hitét az eredeti istenarc torzult, homályba vesző árnyéka, kísértetté vált mása az égnek, földnek, napnak, holdnak istenítésében, az ősök, hősök kultuszában, a démonok imádásában. Az Egyből sok lesz, a Teremtőből, a Mindenhatóból a varázslattal rabbá tehető isten ; a mindenség Urából a teremtmény szolgája, a jóságos Atyából az emberi gazság és gyengeség istenekbe vetített szörnyalakja. Ahogy ferdül és romlik az istenarc az emberben, épúgy süllyed az ember erkölcsi lénye. Az emberi kéz alkotta bálvány nem lehet más, mint alkotójának képmása. A pogányság erkölcsi világát, ha nem volna elég forrásod az ember és az emberi közösség, társadalom, állam életéből, keresd az Olymposon, a mithoszon. Homeros olymposi «*chronique scandaleuse*»-e ugyanaz, mint az antik világ embereinek züllése.

Különös, hogy az eredeti istenkép árnya oly gyakran tapad rá a Napra, mely így az igaz Istent veti le trónusáról. A hindu-perzsa Mitra, a babiloni Samas, a hellén Apollo, az egyiptomi Re és Aton a Nap megismerésének, istenítése által foglalták el hiveik lelkében az Istent megillető helyet. Mily érdekes az, ahogy a kozmikus érzések összeolvadtak azokkal a rezdülésekkel, melyeket csak a Végtelen előtt porbahulló ember élhet át — az egyiptomi Aton-himnuszban : «Te (Aton, Nap) felszállsz Keleten az égre és szépséged fénybeborítja a kerek földet. Szép vagy és nagyságos, ragyogó fény, magasságos a föld felett. Sugaraid előmlenek az országokon, melyeket te alkottál. Ha elnyugszol a nyugati égen, a földre rászáll az éj, mint a halál. Az oroszlán elhagyja barlangját, minden féreg mérgesen mar...

De ha felébredszen... elűződ az éjt világosságoddal. Veled ébred Egyiptom népe boldogan... Karját hódolón tárja feléd, ha megjelenysz az égen. Örvend a barom a jó legelőnek, a fa és fű zöldel, a madár fészkeről felrepül, kitárt szárnya téged dicsér... Fényed áthat a tenger mélyén, a folyó halait bátorítja arcod...»

Az Istent elfeledte a lélek, de zsoltárai még ott dalolnak szíve fenekén. A lélek szeme vaksötétbe merült, de a test szeme kitágul a Napra. Az imádásra kitárt kar most is az eget öleli, hívja, de az ég Urához nem ér fel; az ég és föld Teremtője távol van, helyette a fényt és meleget sugárzó, életet fakasztó Nap felé száll a zsoltár. Az embernek kell a leborulás, a porbahullás, az imádás, hisz látóköre ráborul az ég és valója a lét és halál partja közt mérhetetlen mélységek hullámán inog. A hajótörött belekapaszkodik a deszkába, az örvények közt ez is szilárdságot ígér. Az Istene-vesztett ember így karolja át a természetet, hogy a Nihil sodra el ne nyelje; imádja a Napot, hogy az Igazság Napját feledhesse; míg lelke a Végtelen felé nyujtózik, karja a Végest öleli.

A napkultusz volt a haldokló, elmerülő pogányság utolsó mentődeszkája Krisztus vallásával szemben. A Naptól remélték a győzelmet Krisztuson azok a caesarok, akik azt hitték, hogy az Olympusszal együtt meg-inog a birodalom is, ha a Keresztrefeszített előtt kell térdreborulnia. Ezért nevezték Sol invictus-nak, győzhetetlen Napnak. Az Olympusznak, Pantheonnak ő lesz az ura és az árnyistenek csak az ő fényéből élhettek. Az utolsó Pontifex, Julianus Apostata, az ő papjának

érezte magát és neki hódolt magasztaló beszédekkel.¹ A Sol invictus magába szívta az antik világ minden istenét, az églakók és az alvilágiak beléje olvadtak. A hellén bölcelet utolsó iránya, az új-platonismus érezte, hogy a filozófia előtt halott már a sok isten vallása; vallás kellett, Isten kellett, ez csak egy lehetett. A pogány vallás és a hellén bölcelet ezért menekült a Sol invictus védelme alá. Az ész és a hit leverve borult a testi szem világossága előtt. A plátói Demiurgos, az aristotelesi első mozgató, a pythagorasi Ős-Egy, — az emberi ész ezen rávillanásai az igaz Istenre — elhomályosultak az érzéki szemlélet világképének centruma: a Nap előtt. Az ókori pogányság végső alakja: a Nap-egyisten-hit (solaris henotheismus) az érzékek győzelme volt az értelmén, a látásé a gondolkodáson. Végeredményben: az anyag győzelme a szellem fölött. A győzhetetlen Nap harca Krisztus ellen: a természet lázadása a Teremtő ellen, a bukott emberé Istene ellen.

A Nap a pogányság bálványainak foglalatja, öszezege. A vallás nemcsak hit és világkép, nemcsak elmélet, hanem kultusz, istentisztelet. A Napkultusznak nemcsak hétköznapiak voltak, hanem ünnepei is. Első ezek közt a győzhetetlen Nap születése, Natale Solis invicti — december 25-én.

Ősztől kezdve minden hajnalban késett a Nap a szabin hegyek fölött. Sokáig kellett várnia a hegyormoknak a csillagos ég alatt, míg csúcsaikon a hajnal aranytüzei kigyulladtak és a Soracte havas feje szikrázott a

¹ Wissowa: Religion und Kultus der Römer. 1912. 366. sk. Pauly-Wissowa: Realencyklopädie. Sol. — Fr. Cumont: Die or. Religionen. 1931. XI.

Nap sugaraitól. A Nap halódását megérezte a római Campagna; földjei fakultak, fáinak lombja élettelené sápadt. Mindig kevesebb ideig mutatta arcát az égi bolygó az örök város lakóinak, a Capitolium templomainak arany tetejére alig akart ránézni. Mintha megúnta volna a héthalom népének imádságát, áldozatait, felhőkkel takarta el magát heteken át és észrevétlen bukott le délután a Janiculus mögött. Az éj, a sötétség belenyúlt a nappalba, az életből hosszú álom lett. Hűvösek lettek a paloták és a kunyhók a Nap haldoklásától. Hogy várták azt a Napot, melyen a Győzhetetlen bizonyosságot tesz önmagáról, erejéről! Amikor nem rövidül tovább az élet, a fény — és az éjszaka árnyai megriadnak a fénytől! Tavaszt ígér majd a földnek, hogy a barázdák méhében sarjadjon az élet. Az elvényt, vánnyadt, álmos Napnak újra kellett születnie és születésének idejét a nappal hosszabbodása jelzi. December 25-e ezért lett a Nap születésének ünnepe.

Ezt az ünnepet, melyet Egyiptomban és Syriában régóta megültek, Aurelianus császár honosította meg 274-ben Kr. u., midőn Agrippa mezején (ma Piazza di Colonna) a Sol invictus-nak templomot épített és azt december 25-én felavatta. A templomavatás összeesett a Natale Solis dátumával.

Ünnepelőbe öltözötteen hódolt a nép e napon a Győzhetetlennek. A Circus és a Quirinalis naptemplomokban égett a tömjén a tripudiumok serpenyőjén, a pap-ság himnuszokat zengett a Napnak. A népen az ünnep boldog hangulata áradt el és kíváncsian járta végig azokat a kultuszhelyeket, melyeken a napkultuszba kapcsolódó misztériumok (Cybele-Attis, Mitra, Serapis)

rendkívüli szertartásokat ígértek. Mitra, akit hivei leginkább azonosítottak a Győzhetetlen Nappal, ezen a napon ültette a sziklából való születését és avatottjai Róma 30 mitraeumában (földalatti barlangszentélyek) egész éjjel álarcosan, ünnepi zajjal, áldozva és lakomázva hódoltak istenüknek. A Circus Maximusban nagyszabású lóversenyek szórakoztatták a népet, melyben a circusi látványok az ősi mithoszt ébresztgették az égen négyesével végigvágató Napistenről.

2.

A betlehemi éjszakában nagy fényesség lőn, az Isten fényessége ragyogta körül a pásztorokat, mikor az angyal a nagy örömet, a Megváltó születését hirdette nekik. (Luk. 2, 1—14.) A Világosság felragyogott a sötétségben, mikor az Ige, akiben az élet, az emberek világossága ragyog, — a Szűztől a betlehemi barlangban megszületett. A betlehemi kised az «igaz világosság, aki megvilágosít minden e világra jövő embert» (Ján. 1.).

Az Isten Fiának testben való születésére alkalmazta már a keresztény ókor a Bölcsesség könyvének (Bölcs. 18.) szavait: «Míg az éjszaka pályája útjának felét elérte, a te mindenható Igéd, Isten, leszállt az égből, a királyi trónusról». A betlehemi éj — az emberi történelem éjszakájának közepe; ezután már a hajnal és a napvilág felé megy az emberiség. Krisztus, az Isten Igéje — a világtörténelem éjfelén szállt le a földre királyi trónusából a betlehemi jászolba. Ő az Igazság Napja, ő ragyogja be az emberi lelket, ő fakaszt tavaszt a kihűlő világban.

Hogy azonban az Igazság Napja belesugározzék abba a lélekbe, melyben a napkultusz torzította el az igaz Istennek a képét, Krisztusnak győznie kellett a Nap kultuszán.

Paradox, szavakkal alig éreztethető küzdelem ez. Hasonlít ahhoz, ahogy a fölkelő Nap veszi el a fényét a csillagoknak, ahogy az ívlámpa mellett homályba vész a gyertyaláng. Ma vidéki falvak érzik ezt. A villamos fény diadalútját járja sáros falvak komor éjszakáján és a sötét síkságon nem pásztortüzek, hanem villanykörték égnek.

Krisztus világossága előtt homályba kellett vesznie a pogányság bolygó csillagának ; az Isten előtt még a Napnak is fogyatkoznia kellett. A hit és ész egyesített fényforrása elég volt ahhoz, hogy a napkultusz bölcseletét, az újplatonizmust legyőzze. Ez a Kr. u. IV. század szentatyáit, köztük Szent Ágostont foglalkoztatta. A hívő gondolkodásnak nem volt nehéz kimutatni, hogy a napkultusz csak nemesített formája a bálványimádásnak, hogy a természet fénye, melege, csak hasonlata, anyagi képmása a szellem fényének, mely az értelemben sugárzik és tudományt, művészetet alkot. Minden fény, az anyagi is, a szellemi is a teremtető, világfölötti Istenből árad — legyen az a Napnak a világossága, vagy a kegyelem túláradása az ember lelkén.

Ez a napkultusszal hadakozó keresztény gondolkodás észrevette azt is, hogy a Nap imádása gazdagította a vallásos érzésvilág kifejező eszközeit, hogy szavaival, himnusaival, rezgésbe hozta az ember napraforgó valóját. Nem volt nehéz rájönnie arra, hogy a napkultusz kifejező eszközei az örök ember lelkét szóltatják meg.

Az ellenfelet a saját fegyvereivel könnyebb legyőzni. A kereszténység kivette a fegyvert a napkultusz hiveinek a kezéből. Ők a Napot imádták. Neki hálálkodtak az életért, fényért, melegért. A kereszténységnek nem kellett mást tennie, mint a napkultusz realizmusát szimbolummá halványítani, hogy így a napkultusz kifejező formái — érzékfölötti, szellemi valóságnak és vallásnak legyenek átvitt értelmű eszközei.

A niceai zsinat mutatta meg ily irányban az utat. A hitvallásban a Fiúistennek az Atyával való egytlénygőségét a napkultusz szótárából vett kifejezéssel hangsúlyozta : Krisztus : Lumen de lumine — Világosság a világosságtól, igaz Isten az igaz Istentől. Erre a Szentírásból, főleg Szent Jánosból is nyert indítást. Így vonul be a kereszténységbe az az új stílus, mely sűrűn felhasználja a Nap, fény, világosság, meleg stb. szókészletét, hogy ezekkel szemléltesse a hit természetfölötti, kifejezhetetlen világát : a Szentháromság személyeinek eredését, az isteni lényeg mivoltát, a kegyelmi élet áramát.

A napkultusz legyőzésének, kiszorításának leghatásosabb módja Krisztus születésének — december 25-én való megünneplése volt.

Az ember földi élete az évnek, az évben a tenyészetnek és a munkának ritmusához igazodik. A pogányság is megérezte azt, hogy az e-világi életritmusnak a kozmikus szférák adják az ütemét. A pogányság ünnepei : A Nap születése télen, a Hilaria a tavaszi napéjegylenlőség idején és a többiek a földi életet a kozmosz összhangjába vonták.

Krisztus vallása nem elégedett meg az élet és a szférák harmóniájával. Ezeken túl, a transcendens, isteni világ ritmusára figyelt ; arra, amelyet a három-személyű egy Isten benső áradása szab meg az emberi életnek : a teremtésben, megváltásban, megszentelésben. Ez az isteni életritmus hatja át az egyházi évet, mely már nemcsak a föld és ég összhangját, hanem a lélek és az Isten életének összecsendülését fejezi ki. Az Isten életének megnyilvánulása pedig a megtestesült Igének, Krisztusnak földi és megdicsőült élete, melynek egyes állomásait az egyházi év ünnepei jelenítik meg a mindig hullámzó évgyűrűk során.

A Natale Solis a kozmikus harmóniának az emberi életbe való belehangzása volt. A Natale Christi, a karácsony ünnepe pedig a világfeletti és a történelemmel mégis összecsengő isteni életnek a földön való megjelenítése lett. Hogy a naptári dátumok összeesnek, annak egyszerű a magyarázata : a kereszténység a természetet (legyen az ég, vagy föld, helyesebben : ég és föld) összhangba kapcsolja a természetfölöttivel, az isteni kegyelmi élettel. A napkultusz itt nem vezérmotívum, hanem elhalkult kísérőszólam, melynek az a feladata, hogy kifejezze az egész természet örömét az Igazság Napja születésén.

Karácsony ünnepe Rómában keletkezett, ott, hol a Natale Solis pogány ünnepe a keresztény hiveket visszacsalogatta a pogány templomokhoz és így Krisztus világosságából megint a régi sötétségbe akarta őket rántani. Először a Filokalus-féle Naptár említi 354-ben. De ekkor már meggyökerezett ünnep volt, eredete pár évtizeddel korábbi lehet.

3.

Ha a karácsony misztériumának csodásan szép liturgiájába mélyedünk, mely az ünnepet a jeruzsálemi egyházban megkezdett és a római Egyházban is meghonosult három mise keretében üli meg, még ma is kiérezzük azt a küzdelmet, melyet valaha az Igazság Napja vívott meg Aurelianus császár és az újplatonizmus Sol invictusával.

Az Egyház híveinek szívét mindjárt az éjféli misében minden fény ősforrására irányítja. Arra az Istenre, aki a szellemi és anyagi fénynek ősforrása, aki a Fiút, a világosságot — a hajnalcsillag előtt nemzette. (Graduale.)

Az Igének örök születése, mely megelőzi a világ teremtetését, olyan mint a fénynek áradása a forrásból. Ő az igaz világosság, aki fényt derít a világra, arra a szentséges éjszakára is, melyen a Szűztől született Betlehemben. A hívő Egyház ennek emlékét üli karácsony éjszakáján; ennek a világosságnak misztériumát ünnepli a földön, hogy boldogságát az égben is élvezhesse. Az éjféli misén felhangzik a karácsony evangéliuma, benne az idők teljének, a világtörténelem éjfelének hajnalhasadása. A misztérium lélekvidító fényei ott ragyognak a betlehemi éjszakában és azóta új világosság virrad az éjben, a világnézetek sötétjében tapogatózó emberiségre: a lumen Christi, Krisztus világossága.

A Krisztus születését ünneplő Egyház nem messiáról tekint vissza az új időszámítás kezdetén történt nagy eseményre, hanem átéli Krisztus születésének jelenvalóságát. A betlehemi kisded az új évadnak, saeculumnak

az Atyja, az ő fénye átsugárzik a szférákon, a minden-ségen, át a történelem századain és ragyog mindig, a *má-ban*, épúgy, ahogy tegnap ragyogott. A lélek és az Isten közt örök *ma* van. Lux fulgebit *hodie* super nos : Fény ragyog *ma* közöttünk — mondja a hajnali mise introitusa. Ez a fogyhatatlan ragyogás, ez a sohasem sápadó fény beborítja a lelket mindig, valahányszor Krisztus felé tárul és az embert kivetkőzteti földi, anyagi természetéből, leveszi róla a sötétség és a halál palástját, áthatja égi, isteni fények éltető áramával, melyben újjá-születik az ember — a sötétségből a világosságba. Krisztus fénye éltető, alakító fény. Ahogy a Napnak fénye megindítja a kihűlt világban az élet nedveinek keringését, ahogy bimbóztatja a rügyet és fakasztja a barázdák kérgén áttörő vetést, úgy éleszti, fakasztja a kegyelmi életet a karácsony éjjelébe beleragyogó világosság. Isten és a lélek közt Krisztus világossága az összekötő sugár. Közösséget, családi meleg, bensőséges egy-séget teremt Krisztus világossága, az emberen kibontja az isteni képmást, ragyogóvá teszi az eltorzult isten-arcot, napsugárban fürdetsi a bűnbe veszett lelket. (Hajnali mise *Secreta*-ja.)

Krisztus fénye a hit által ömlik el az emberen. A hit a lélek szemének új világossága, mely a világon és a szférákon túlról sugárzik és ezért a lélek látását kitágítja a Végtelen irányában és arányában. Ami a hit által az elmében fénylik, Krisztus világossága, annak kell ragyognia a tettekben is. Hit és erkölcs, vallás és ethosz — egy fényforrásból táplálkoznak. Ezt fejezi ki a hajnali mise *Collecta*-ja.

Az emberi természet kétrétűségét már az orphismus

úgy fejezte ki, hogy az emberben két természet van : égi s földi. A csillagos ég fiának érezte magát földanya szülötte — már az antik világban is.

A karácsony az embernek öntudatát méginkább felfokozza : amikor Krisztusban felragyog az isteni és emberi természet állagi egysége egy személyben, amikor a Szűzanya Szülötte mint Isten tündöklök (hajnali mise *Secreta*-ja), akkor az ember megérzi a megtestesülés misztériumában az istenivé válásnak, a theiosis-nak útját. Az Isten azért lett emberré, hogy az ember az isteni természet részesévé legyen. A betlehemi kisded az embernek az istenfiúság öntudatát adja meg azáltal, hogy mint az Isten egyszülött Fia — az ember testvérévé vált.

A harmadik mise evangéliuma, János evangéliumának kezdete, összefoglalja a Karácsony misztériumát. Az örök Ige, az igaz világosság — felragyogott a sötétségben, de a sötétség őt fel nem fogta. «Az Ige testté lőn, és miköztünk lakozék s mi láttuk az ő dicsőségét, mint az Atya Egyszülöttének dicsőségét, telve malasztal és igazsággal.»

Az Igazság Napja — ezért győzött a Nap vallásán, mely által a sötétség akarta fogva tartani a világosságra teremtettt embert.

Napkelte a tengeren.

A Vulcania fedélzetén 1934 június 15-én hajnalban.

I.

Korán kicsalt az ágyból az a vágy, hogy lássam a tengerből fölszálló napot. A Vulcania egyenletes zúgással szeli a Tirrheni tenger habjait, Nápolyból Palermo felé tart. Még alig virrad, egyedül vagyok a fedélzetén. Éjszакnak, nyugatnak mélységes homály borítja el a tengert és az eget; ebben a sötétségben morajlanak a feneketlen víztömegek. A hajó farától örvények ömlenek ki, kékes, szürke, ezüst fényszálak verik át táncoló hullámaikat, a szétzilált vizek partjairól szitálva, szökelve szállnak vissza a hullámok a hajóvágta út közepére. Hosszú, egyenes sáv húzódik a hajó mögött, mintha kettévágná a tengert és vele az eget; balról terjengő, kusza homály, jobbról — Kelet felől a rózsaujjú hajnal kezdi művészmunkáját a tenger és az ég szürke vásznán. Felhőfoslányok szállnak az égen, fátylukon átcsillan a hajnalcsillag. Az éjszaka várja a nappalt, a sötétség lassan issza a Kelet felől derengő világosságot. A fátyolos fények észrevétlen terülnek el a vizek fölött; megéled a tenger, felszínének szelíd ringása olyan, mint egy alvó óriás csendes lélegzése álom közben. A mélységek szomjazzák a fényt, szinte látni, hogy töri át a felszín palástját, hogy hat le a mélybe. A világosság nyomán színek bon-

takoznak ki, elborítják a vízfelületet ; a habok fénylenek.

Mintha előlről kezdődnék a Teremtés. A világosság elválik a sötétségtől ; a kaoszban, mely egyetlen, osztatlan, feneketlenül gomolygó homályba burkolta a magasságot és mélységet, összevonta a távolságot és a közelséget, most lépnek elő a horizont vonalai, végteleenbe szélesedő körrel választják el az eget és a tengert ; felmagaslik az ég kupolája, végeláthatatlan félgömb alsó síkján úszik a hajó, az egyetlen szilárd világ ebben az űrben, mely alatt a másik öselem, a víz érintkezik a kaosz megvilágosodó tartalmával, a levegővel. Felhők az égen, homályos foltok a tengeren ; a hajnal mintha szigeteket emelne föl a víz színére. Az áradó fény teremt mindent ; ahol áradása megakad, a víz színén árnyékot vet, ott a mozgó, morajló elemek — anyagszigetté sűrűsödnek. Játék, látszat az egész. Ezek a homály-szigetek úgy támadnak fel és oszlanak széjjel, mint a felhők az égen. Játékos kedve van a keletről támadó fénynek. Amint a hajó közelébe ér, a színtelen habzásra ráborítja csipkével kiveret hullámos leplét ; még a zúgás is mintha csendbe merülne, lenn a hajó útján kékes lánghullámok tajtékzanak, fröccsenő habjuk párát szítál, opál-türkisz folyammá dagad a hajó nyomán a vizek árja.

A hajnali fényben kibontakozik a világ, színt és alakot nyernek a hullámok. A hajón még alig van élet, néha egy-egy matróz teszi a dolgát. Előjön egy pár utas, némán bámul a távlatokba. A mindenség mélyéről — (most még oly mindegy, hogy tengert, vizet, levegőt mondok-e, vagy mindenséget) a terjedő világosság nyomán az egyhangú zúgás, mintha ritmust és melódiát

nyerne. A csobogás, loccsanás, gépek zakatolása, búgása, az iszonyú hajótest siklása, a mélységek moraja — millió hangforrásból álló kórusként énekel valami ismeretlen, felfoghatatlan dalt, melynek nincs kezdete és szűnése, melyet, ki tudja, tán szívem dobogása, tudóm tágulása, vagy a hullámok ringása tagol, mint a mindenségben szertefoszló zsoldárt. Nem tudom, mi a szövege, nem értem a vizek kórusának nyelvét ; tán még abból az időből zeng a mélységek hullámain, a szétáradó fény húrjain ez az ének, mikor a Teremtő lehelletétől szétvált a Kaosz éggé és tengerré, világossággá és sötétséggé, vízzé és szárazföldre. Tán az Alkotó mindeneket létrehozó szavának visszhangja ez a sokhangú ének, melyben összeolvad a mélységek moraja a megriasztott felszín cseppjeinek csobogásával.

Úgy érzem, a hajnal nyomában a mindenség Laudest énekel. Nem fölszólításra, hanem magától — áldják az Úr minden művei az Urat, dicsérik és magasztalják őt mindörökké. Éjjel és nappal — áldja az Urat. Fény és homály — áldja az Urat. Tengerek és folyók — áldják az Urat. Cethalak és mind, mik a vízben élnek, áldják az Urat.

Megmozdul a levegő is ; arcomhoz ér, hűvös simogatása oly jól esik most, ajkamon érzem az ízét. Vérem pezsdül, idegeimen az élet kezd vibrálni, a tenger ringása nem altat, hanem ébreszt. A tenger is felébredt. Mint egy végtelen szem tükre — nyílik meg az égnek, mely benne tükröződik. Nincs már fény és homály, csak világosság van, mely felhat a magasba és lehatol a mélybe ; messze-messze, fenn és lent elárad minden az ég kék színe.

2.

Még nem kelt fel a Nap és a követségében járó hajnal máris nappallá cserélte az éjjelt. Ahogy fényei eláradtak mindenben, áttörték a morajló mélységeket, kibontakozott a világ nappali képe. Mily más ez a világkép itt a tengeren, ahol az ember csak széles, messzelaposodó, ragyogó tengert lát, alatta mélységeket sejt, fölötte a határtalan ürt; ahol a szem nem pihenhet meg dombok és hegyek nyugvó falain, hanem kénytelen követni a hajó körül szakadatlanul támadó hullámok kígyózó gyűrűit, mint a szárazföld minden oldalról lezárt, kitöltött világképe. Ha most vászonra tudnám vetíteni azt, amit látok, a vásznon alig tűnne elő a harmadik dimenzió, a fények és színek egysíkba olvadnának össze, az ég összefolyna a tengerrel. Ez a kép a maga csodásan finom színárnyalataival, átmeneteivel, mondhatni teljes vonaltalanságával tán gyönyörűséget okozna egy impresszionistának, de az átlagember mégis tanácstalanul állna előtte, hiányozna neki a téma, és hiába írnám oda: «hajnal a tengeren», azt gondolná, ezért kár volt a tengerre menni, különb hajnalt festhettem volna hazai mezők ébredéséről, a talaj ködén gomolygó színpompáról, a zsiros rögről visszapattanó sugarakról; mennyivel érdekesebb volna ennél is a fényes színek és árnyékok csatája az erdők lombátorának derengésében, vagy a pókhálós pázsitok harmatcseppjeinek vibrálása szikrázó szivárvány-pompájukban.

Mégsem érzem a téma hiányát itt, ahol együtt élem át a hajnallal a kaosznak kozmoszá való kibon-

takozását, a világméretek és irányok szétterülését, az elemek elválását, az űrnek telítődését fénnel és színnel. Szememnek ez a kép nem a vászon síkja ; követem a vizek hullámlását messze-messze ; néhol egy-egy taraj vonagló csíkja mondja meg, hogy szemem még mindig nem érte el a horizont szélét, hogy még mindig a tenger színét látom. A távolság így bontakozik ki előttem. A magasságot ehhez mérem, a fölöttem üresedő égkupola sugarát. Csak a mélybe nem tudok lehatolni. Az ég üres, sehol egy madár se száll ; de alattam láthatatlan mélységekben, kifürkészhetetlen víztömegekben — sejtek, parányok, szörnyek élnek és mozognak és lenn a fenéken tán egyiptomi, krétai, pún, szikul, görög, római, longobard, francia, spanyol, angol hajók roncsaiban elmerült kincsek közt, halálukat lelt emberek csontjain az a tüneményes formájú növény- és állatvilág élőködik, melynek kicsi kis részletét a nápolyi aquárium szemlélteti. A tenger színén elvesznek a történelem útjai. A Vulcania tovasiklik, a hajó útja egy darabig látszik még, aztán elsimul a tenger arca és nem beszél arról, hogy másfélezer ember gyűlt össze e hatalmas úszó palotában a föld minden sarkáról — élni, szórakozni, tanulni, élvezni, hasznot keresni, kényelmesen unatkozni, enni és inni. Itt jár a történelem a tenger színén és semmi nyoma útjainak. Nápoly és Szicília közt a tenger a hadak útja, a gyarmatosok és kalózok útja, birodalmaknak, népeknek útja, szóval a világtörténelem útja. Most Newyorkból indult a Vulcania, hajdan Tírusból, a Nílus torkolatától, Karthagóból, Bizánc vagy Massilia felől indultak azok a hajók, melyek ugyanezt a tengert járták, hogy az etruszkok-

nak, púnoknak, görögöknek, vagy rómaiaknak biztossítsák az életet és uralmat a partokon. Az egyik hajón Szent Pál járt Krisztus rabságában Siracusából Nápolyig (Pozzuoli-ig) ; 1300 év múlva Nagy Lajos és hadai hajóztak ezen a tengeren.

A tenger hamar felejt, oly mindegy neki, ki jár rajta. A tenger a maga életét éli, nem jut másnak rabságára ; a technika sem tud úrrá lenni rajta, ráereszti ugyan kényes és fényes hajóit, páncélosait, de ezek csak annyi nyomot hagynak rajta, mint futó felhő az égen. Aki a tengerre megy, az kiszaladhat a történelemből. A történelem tova folyik, a tenger : mintha állna. Itt az *időnek* más a tartalma, mint a szárazföldön. A szárazföldön népek és kultúrák fejlődése és elhalása adja meg az időnek tartalmát, és mindegyik rajta hagyja a maga ismertető jegyét ; a földet feltúrja, szántja, vet és ültet bele ; lábanyomát az utak őrzik és ahol megtelepszik, ott a tűzhely évezredek múlva is elárulja, mivel fűtött, mit csinált és mit evett. A tengeren az idő tartalma most is az, mint volt a teremtés után közvetlenül ; a nappal felváltja az éjjelt, a Nap felkel, végigszalad az ég boltozatán, lenyugszik, a csillagok beleragyognak a víz tükrebe. Itt minden más csak epizód ; halászbárkák, óceánjárók, hadihajók feltűnése a láthatáron ; a víz színét megzavaró szelek, hullámhajtó viharok ; mindez nyomtalanul tovaszáll, elmúlik és a kisimult víz tükreán nem látszik semmi más, mint az ég képemása.

És mégis mozog : nem a föld, hanem a víz ; símasága csak látszat ; nincs egy pillanat, melyben teljesen nyugodt volna és rácáfolna a görög bölcs szálló igéjére : panta rei, minden ömlik. Rezeg, mozog a vízcsepp sza-

kadatlanul, nyugtot, pihenést nem ismer. Változatlan-nak gondolod, és mégis : a tenger olyan, mint az idő : nem áll meg soha, árad tova, kezdettől a végig.

3.

A lélek és a tenger : rokonok. Rokonok abban, hogy mindegyik nyugtalan, abban is, hogy léleknek és tengernek nem lehet a mélyére látni. Titkok, csodák rejtőznek a mélyben. Míg a napkeltét várom a fedélzeten, a hajnalodás színváltozatai percről-percre új meglepetésekkel csábítják szememet, hisz kelet felé most már zöldbejátszó ezüstszínek terülnek el és ez a kép a hazai föld ringó búzatengerét idézi elém, megcsap az Alföld hangulata, a tenger síkján úgy érzem magam, mintha otthon volnék. Kép és képzelet, tenger-ringás és kedélyhullámmás egy ütemre játszik bennem, néha úgy érzem, egészen szemem tükrében élek, oly változatos, gyors, oly színes most a tenger világa. A hajó mentén csipkefátylak esnek, szöknek, kékesen csillámló habokban mossák láthatatlan kezek e fátylakat. Tajtékszik, habzik, tobzódik ez a pompás víztömeg, nem hágy a sugárnak időt, hogy megpihenjen rajta ; táncolnak rajta a szikrák, a színek, millió szikra, millió csillag sistereg. Most mintha hópelyhek hullának, mindjárt szétporlanak, elvesznek a habokban. Most meg füstölgő párák ragyognak fel. Leírni bajos, képzelni nehéz, tán a szemem is csak ezredrészét fogja fel ennek az iramló, szökellő, aranyban szikrázó káprázatnak, mely előre örvend a naptámadatnak.

Messze, messze, túl a vizek ringó síkján, halvány párák áttetsző ködén, egyszer csak felpiroslik a látó-

határ legszélén egy piros sarló ; alig van fénye, álmosan, halványan emelkedik és telik. Csalódtam benne. Azt vártam, úgy támad fel, mint óriás máglyának tüzes lángja. Minden sugarát előre küldte, felitatta tengerrel és éggel. Neki nem maradt ragyogása. Korongja feltör a ködfalon és mindjárt égnek a felhők, tüzesen fénylik a napkerék széle, majd meggyullad az egész gömb. Elhagyta a tengert és a ködöt, pillanatra diadalmasan tekint szét, tekintete vakítón lángol, már nem érzek csalódást, behúnyom szemem és úgy is érzem, hogy sugarai rajtam égnek. Mily alázatos lesz az ember, mikor ennyi fény simul arcára, mikor szemét szűrja, égeti a gyémánszikrát lövelő tenger és a Nap udvarában lángoló bárányszerű serege. Míg csak korongját láttam a vízen úszni, ősi mítoszok derengtek bennem. Mintha az Alvilágban járt volna éjjel és az árnyak hazájában árnyékává lett volna önmagának. Álomvilágból szállt fel, sötét mélységek sírjából, a halál birodalmából.

Most már érzem, tudom, hogy a napkelte — újjászületés. Mily hirtelen támadt életre a Nap a halvány-piros korongból ; felégette azt a burkot, mely fényét eltakarta. Élet és fény sugárzik belőle ; ifjúság, erő ragyog arcáról. Dicsőségben, örömmámorban indul meg az égbolton. Nincs már homály, eltűnt az utolsó nyoma is ; kelet, nyugat, dél és észak, égnek magassága és tenger mélye átfényesedik. Diadalszekéren magasba lendül Helios-Apollo. Övé a szépség és a boldogság ; fényében fürdik minden, ami él és mozog ; a halak feltörnek a mélyből és isszák a világosságot. A tengert ragyogó fényút szeli át. Himnuszok zengnek az égben és

ég alatt. Elhallgattak a mélységről morajló zsoldárok,
a vizek kórusa hozsannázik.

Egy felhő eltakarja a Nap felső szélét. Olyan most,
mint a Természet sugárzó aranykelyhe. Észrevétlen
kéz tartja magasra, hogy benne az Élet borát feláldozza
az Alkotónak.

Krisztus tegnap és ma.

Az apostol hansúlyozva mondja, hogy «Krisztus ugyanaz tegnap, ma és mindörökké» (Zsid. 13, 8) és ezzel azt is állítja, hogy feltámadása után nincs már alávetve a változásnak ; mint ember is fölébe magaslik a történelem hullámzó folyamának. Ha tehát az apostol szavai szerint a «tegnap és ma» Krisztusáról beszélünk, ez nem jelenthet mást, mint hogy *Krisztusról való szemléletünkben van változás*; növés, elmélyülés, kiteljesedés vagy torzulás, elhalványodás a történelmi tegnap és ma egymásutánjában. Ez az irodalomban, költészetben, művészetben, liturgiában, lelkiéletben a századok során módosuló Krisztus-kép ugyanazt az egy Krisztust akarja kifejezni ; a Szűznek szülöttjét, aki keresztre feszítettet, meghalt és feltámadott és ül az Atyának jobbján. Krisztus nem változott azóta sem, hogy az ifjú Ágoston vérenek lázadozásával szemben tévutakra botló értelmével és feléje nyugtalankodó szíve sóvárgásával kereste, míglen megtalálta őt ; Krisztus ugyanaz maradt akkor is, midőn a XIX. század derekán Renan kispap-lelke kicsinyhitűvé vált és ábrándozó, kiábrándult rajongóvá torzította Krisztus arcát.

Tizenkilenc század távlatában ugyancsak kitágult az a «tegnap», mely az apostol idején pár évtized volt csak. Ettől a tegnaptól függ a mi időnk ; az a «ma», melyben élünk és Krisztus arcát keressük. Ennek a másnak Krisztus-szemléletét nem a földönjáró, táborhegyi

fényben ragyogó Krisztust látó apostoloknak megszilárdult hite, nem is a megdicsőült Krisztusnak glóriájába ragadtatott pillantása táplálja, hanem a keresztény szellemtörténetnek az a fázisa, mely Krisztust az európai aposztázia szemével vizsgálta, hogy a dogmák Krisztusát; az apostoli hitvallás Krisztusát kivetköztesse mi-voltából és az Istenember helyett keresztrefeszített rajongót, híveiből kiábrándult rabbit lásson benne; forradalmárt, vagy sztoikus bölcsét, aki meghalt ugyan, de föl nem támadt és akinek a sírjára a nyugati filozófia újra rá akarta hengeríteni a nagy követ. A mult század a «történelmi» Jézus vonásait kereste, hogy elfelejthesse a «hit» Jézusát. Később odáig merészkedett, hogy Jézus történelmi létét is kétségbevonta és Jézust egy sorba helyezte a görög és előázsiai mítoszok, misztériumok képzelet-szülte isteneivel, Mithrával, Adonisszal, Dionysossal.

A tegnap Krisztus-szemléletében sok az elváltozás; pedig Krisztus maga ugyanaz tegnap és ma.

A szemlélet átalakulásának oka a szem és a szellem változása. Az ifjú Tizián Venezia párás levegőjében is biztos vonalakat, tiszta színfoltokat lát és vetít vásznaira; az öreg Tizián képein eltűnnek a határozott vonalak és színeit rezgő párafátyol borítja. A szem nemcsak a tárgyat szívja fel, hanem kivetíti a tárgyba magát a lelket; a tárgyról való képzeiteit, hangulatát, eszményét, érzéseit. Ha történetesen ugyanazt a modellt festette volna Madonnának B. Angelico és Botticelli, de más lett volna Angelico Máriája és más Botticellié!

Ahogy a szem és szellem változása módosítja a festő látását, ugyanúgy változtatja korok, irányok szellemtörténeti átalakulása Krisztusnak képét.

Ha a «tegnap» Krisztus-képét vizsgáljuk, akkor két alapvető változatát találjuk meg: az ókeresztény és középkor megdicsőült Krisztusát és a reneszánsz-barokk kor történelmi, evangéliumi Jézusát. Mondhatnók úgy is: az ókorban a mennyei Krisztus, a hívek eszményképe, a középkor vége óta inkább: a földi Jézus.

A megdicsőült Jézust látta meg Szent István vértanu, midőn a földi Krisztus sorsa rajta is beteljesedett és üldözőinek kövei összezúzták testét. Látta megnyílni az eget és benne Jézust az Atyának jobbján. Saul, akit később Pálnak neveztek, a damaszkuszi úton szeme világát veszítette el az általa üldözött Jézus glóriájának ragyogásától. Mikor visszanyerte látását, már csak a látomás fényében tekinthetett Krisztusra, az Úrra. A hagyomány szerint ugyan a szenvedő Jézus arcá rajzolódott rá Veronika kendőjére; de mégsem ez a Jézus-kép sugárzott át az ősegyház hitén és életén, hanem az, melyet az apostolok láttak húsvét estéjén és áldozócsütörtök napján. Veronika kendője annyiban mégis igazat mond, hogy Krisztus a maga képét annak a szívébe írja bele, aki meghallva az ő hívását, követi őt az életúton, mégha ez az út keresztuttá válik is. Az Egyház lelkiélete, a Krisztushoz tapadó jámborság, az «imitatio Christi» festi, alakítja Krisztust az emberben, ezáltal jelenik meg Krisztus, mint a «dicsőség királya, mint trónon ülő és Bárány» a Jelenések látomásaiban; mint jó Pásztor a híveinek tudatában, hogy onnét vetítődjék a katakombák falaira, majd a bazilikák ápszisának bolthajtására és diadalívére, román és gót székesegyházak homlokzatára.

Az ősegyház hamar kialakította magának a maga

liturgiáját a kenyérszegés misztériuma körül. A kenyérszínbe rejtőzött Krisztus alakjától nem felejtették el azt, akinek eljövetelét várták, akinek színről-színre való látását az Eucharisziától remélték. «Jöjjön a kegyelem és múljk el ez a világ. Hozsanna Dávid Istenének» imádkozták az I. század végén a Didache eucharisztikus szertartásában és a pogány Plinius is úgy tudja, hogy Krisztusra, mint Istenre mondtak magasztaló énekeket. A görögök esti himnusza (II. vagy III. századból) Jézust, mint a halhatatlan égi szent Atya dicsőségének derűs fénysugarát szólítja meg az esti világossággyújtáskor. «Méltó vagy arra — úgy szól az ének —, hogy mindenkor szent ének magasztaljon téged, Isten fia, Életadó ; ezért dicsőít a világ téged.»

A vértanuk Egyháza az első vértanuknak Krisztus-vízióját látja ; liturgiája feléje fordul, misztikája a megtört test és a kiontott vér misztériumán át őt áhítja, mint aki pálmát és koronát oszt a véres viadal végén, mint aki boldog országában felüdíti halálra hajsolt híveit. A római Hermas «Pásztor» c. művében az ő eljövetelére készíti elő a híveket, bűnbánatot hirdetve ; a karthagói Szent Perpetuát börtönében az égi ligetek boldogsága vigasztalja. A katakombák gyakori képe a híveit égi lakomával felüdítő Krisztus, a dicsőség királya. Ott ül az égi asztalnál apostolai és szentjei közt az ú. n. «refrigerium»-képeken. Alakja alig változik, mikor a katakombák arcosolumaiból a bazilikák apszisaiba emelkedik ; csak glóriájának fénye tündöklök ragyogóbban a mozaikok aranyköveiről. Az égiek karában trónol a római Pudentiana-bazilika mozaikján ; a Jelenések könyvének látomását vetíti a római Szent Pál-bazilikának

hatalmas diadalívére a mozaikfestő, midőn a világot ítélő Krisztust ábrázolja a «huszonnégy öreg» imádó környezetében. A ravennai Szent Vitalis-templomban az Élet királya egyik kezében a hétpecsétes könyvet tartja, másik kezével koronát nyújt vértanujának, Szent Vitalisnak. A «dicsőség Királya» merevedik át a bizánci templomok Pantokrator-ává, Világ Urává.

A kora-középkor román művészete sem ábrázolja őt másképen. Nem is teheti, hisz Krisztus-szemléletét a bencés monostorok liturgiája táplálja. Szent Benedek Regulája pedig már bevezetésében Krisztusnak, a Királynak seregébe toborozza azokat, akik az engedelmes-ség fegyverét magukra öltve, munkával és imádsággal akarnak neki szolgálni.

Amikor a militia Christi már nemcsak a lélek harcát jelenti a test, világ, gonosz lélek ellen, hanem a keresztes lovagok hősi küzdelmét a Szentföldet tipró pogányok, a kereszténységet támadó szaracénok ellen : a dicsőség Királyának már-már merevvé vált arcvonásaiba megint élet száll ; a lovagkirály öntudata, ereje, fönsége a palermói Capella Palatina és a monreali székesegyház remek Krisztus-képein. Az Egyház első évezrede úgy tekintett a megdicsőült Jézusra, hogy a földi életét járó Istenember képe ritkán jelent meg előtte. Tudta ugyan, hogy Krisztus jelen van az ő Egyházában, hitt az ő szentségi jelenlétében, az ő kegyelmi működésében, de ezt a rejtett misztériumba takart jelenlétet nem merte felfedni realiztikus ábrázolásokkal, hanem szimbolizmokkal fejezte ki. A jelképeket megtalálta részben a Szentírásban : a kenyérnek, szőlőnek, keresztnak jeleit ; részben maga alkotta, mint pl. a gyakori hal, Ichthys-

szimbolumot. Égi környezet helyett néha a földre vetíti Krisztust, mint mikor a jó Pásztort ábrázolja bárányai közt, de ez a kép is tele van szimbolizmussal. Máskor az antik művészet szótárával fejezi ki Krisztust, midőn mint Orpheust ábrázolja, ki lantjával megszelidíti az állatokat is. Nagyon ritkán nyúl a keresztrefeszítés tárgyához (a S. Sabina kapuján, a S. Giovanni e Paolo, S. Maria Antiqua templomaiban), de akkor is a keresztfáról uralkodó Királyt ábrázolja.

A felmagasztalt Krisztus mindeneket magához vonzott; ezt a vonzást érezte a lelkiélet és a művészet. Nagy fordulót jelent a keresztény szellemtörténetben a XIII. század, midőn Assiszi Szent Ferenc megértette a földi életét járó Krisztus hivatását: *Veni, sequere me!* Megértette és követte úgy, ahogy annak idején az apostolok értették és követték a Mestert. A Krisztus-követés, az apostoli élet, benne a szegénység szeretete a legreálisabb életeszmény lett; az evangélium megelevenedett Umbria földjén, a Poverello társaival együtt Jézust követte életútján, Vele időzött barlangjában, hirdette az örömhírt a szegényeknek, prédikált a madaraknak, testvéri szemmel tekintett a mezők virágaira, megszelidítette a ragadozó farkast és a szegény Jézust ismerte fel minden szegényben. Hogy közel találja őt, felújította a középkor dramatikus érzékével a betlehemi jászolyt, belefektette a kisdedet. A liturgia fensége, művészete helyett a nép egyszerű jámborságának forrásait nyitotta meg, hogy ne csak a dómok kórusai, hanem a falvak viskói és a városok polgárházai is befogadják Jézust.

Egyszer egy feszületről szólt hozzá az Úr. A gyer-

mek Jézus és a szenvedő Krisztus lett az ő Mestere. A lelakiség alapiránya : az imitatio Christi ; Krisztus követése új szint és tartalmat kapott Szent Ferenc lelkivilágában : a dicsőség Királya nem égi ragyogásában mutatta meg neki magát, hanem úgy, mint aki a szolga alakját vette fel.

Ez a lélekforduló nyilatkozik meg a művészet világában is ; Cimabue és Giotto, a reneszánsz és a barokk kezdi és folytatja. Igazában egész művészettörténetet kellene írni, hogy a Krisztus-szemléletnek ezen átalakulását Giottótól Guido Reniig vagy Rubensig szemlélhessük. De nevek és művek felsorolása helyett elég szembeállítani a Szent Ferenc utáni Krisztus-képet a korábbival. Szent Ferenc előtt a «rex gloriae» arcát festik, utána Jézust a jászolyban, vagy édesanyja ölén ; az evangélium jelenetei kerülnek a templomok falára, ezek díszítik az oltárokat is ; a mennyei Krisztus helyett az élet vándora jár hívei előtt.

A történelmi multnak, a «tegnapnak» Krisztus-képét jó ideig a hit, az igaz hit festette, alakította. Akár az Istent igyekezett kihangsúlyozni benne, akár az embert, mindkét irány egyformán tudta, hogy Krisztus ugyanaz az evangéliumban és az Atya jobbján ; ugyanaz a jászolyban, mint a keresztfán ; nem lett más égi trónján sem. Gyökeres változást a «tegnap» Krisztus-szemléletében a hit és a hitetlenség harca, az európai léleknek a humanizmussal és főleg a «felvilágosultsággal» induló hitehagyása idézett elő. A művészetben tán nem tűnik fel annyira ez a változás, tán azon, hogy a Krisztus-kép sablonná vált, modell-másolássá vagy a régi típusok lélektelen utánzásává ;

tán azon is, hogy Krisztus a XIX. század művészetét alig érdekelte. A racionalizmus letörölte Jézus arcának isteni vonásait, nem látta meg szemében a Megváltó irgalmát, nem érezte ki tekintetéből a világ Bíróját; csodáit tagadta, vagy természetes gyógyításnak minősítette. Lessing óta egy sorba helyezte őt más vallásalapítókkal, Mózással, Buddhával, Mohameddel, Zaratustrával. Amíg az «ész» lett a hit helyett irányítója, még érzett némi tiszteletet iránta, talált bölcshez, mondjuk Sokrateshez, Platonhoz méltó gondolatokat a hegyi beszédben; de amikor az ész helyett az ösztöneire hallgatott, káromlássá vált érzésvilága, melyet Jézussal szemben táplált. Ezt a blaszfémiát hiába igyekezett «tudománynak», «evangélium-kritikának» feltüntetni. Strauss, Drews, Jensen nyersebben, Renan, Harnack, Loisy finomabban éreztetik meg századukkal azt, hogy Krisztus az ellenmondás jelévé lett, az «ész»-nek, ösztönnek botránykövévé.

Milyen lehet ezek után a «ma» Krisztus-képe? A tegnap és a ma közt éjszaka van és ha a szellemtörténet mai fordulóját elemezzük, akkor először is azt a homályt kell hajnali fénnel áttörnünk, mely a tegnap Krisztus-képére borult lelkivilágunkban. Nem azért, hogy mai Krisztus-szemléletünk változatlanul másolja a tegnapit. Korok, szemléletmódok, szellemi irányok nem múlnak el nyomtalanul, hiába hivatgatjuk a tegnapot, számunkra csak a «ma» támad fel. A «tudománytól», evangélium-kritikától, vallástörténettől sincs okunk megijedni akkor se, ha ily címeken néha blaszfémiával illetik Krisztust. Szent Pál magáról mondja, ő is káromló volt és üldöző. A Krisztus-szemléletnek vannak

damaszkuszi fordulói. Papini, Mauriac Krisztus-képe is így ragyogott fel napjainkban. Az evangélium-kritikának azt köszönhetjük, hogy ma a tudomány kénytelen elismerni pontról-pontra Jézus élete forrásainak történelmi hitelességét ; az összehasonlító vallástörténet pedig arra tanít, hogy Krisztus egyénisége és tanítása : összehasonlíthatatlan ; se bölcsek, se vallásalapítók nem érnek fel hozzája. A Krisztussal foglalkozó tudomány világossága összeolvad a hit fényével és így új ragyogásban tündöklük előttünk a názáreti Jézus.

Mert a tudomány, ha mégoly mélyreható és alapos is, nem ad igazi és lelketsugárzó Krisztus-képet.

A római S. Constanza-templomnak van egy érdekes, szimbolikus képe a Kr. u. IV. századból. Egy serleget ábrázol, tele borral ; lepke száll a serlegre és iszik belőle. Akkor értették ezt a jelképes beszédet. A kehelyben Krisztus vére ; a lepke, az antik világ lélek-szimboluma. A lélek iszik örök életet, boldogságot Krisztus véreből. Krisztust csak az látja meg igazán, aki megtelik az ő vérével, aki önmagán kialakítja Krisztus képmását. Ma sincs más út az igazi, mély, gyökeres Krisztus-szemlélethez, mint az imitatio Christi.

Krisztus arca elrejtőzik azok elől, akik nem élnek az ő lelkéből. Korunk szellemi világába belerajzolódnak azok a vonások, melyek a «tegnap» Krisztus-szemléletét alakították. Ma is a pálmát osztó Krisztus lelkesíti az orosz, mexikói, spanyol vértanúk seregeit, a lovagkirály az eszménye a középkori kereszteslovagok alcazari utódainak ; a betlehemi és názáreti gyermek-Jézus ihleti azokat, akik lisieuxi Szent Terézszel járnak a szent gyermekségnek keresztet is örömmel vállaló útján. Hányan

tekintenek ma is úgy rá Szent Ceciliával és Ágnessel mint égi Völegényre, hogy majd kíséretében énekelhessék az új éneket. Szent Bosco János a mindig munkás Krisztustól tanult el nem pihenő munkaütemet, Contardo Ferrini úgy tekint rá, mint a jog és igazság forrására. Krisztus kimeríthetetlen lelkét szívják magukba, akik őt Szent Szíve kultuszában közelítik meg. Ma is az ő életét veszik azok, akik az Eucharishtiában vele egyesülnek. Krisztus lelkéhez legkönnyebben az jut el, aki az ő testét veszi, aki élő tagként él az ő misztikus testében. Ha pedig élő tagként él benne, akkor megérzi azt, hogy Krisztusban mindnyájan összetartozók vagyunk, akkor Krisztusnak, mint Fejnek és az ő tagjainak gondolata és gondja, öröme és szenvedése, nélkülözése és boldogsága átsugárzik rajtunk. Vele együtt az a szolidaritás, mely Krisztust akarja, vele kenyeret, munkát, jogot, igazságot és mindenekfelett szeretetet akar mindenkinek. Mert a «ma» Krisztusa is kenyérszínben él elrejtözve köztünk. Az ő lelkét kell az Eucharishtiából megéreznünk, megértenünk, magunkba szívunk.

Ha azt kérdezzük, hogyan alakul ki a «má»-nak Krisztus-szemlélete, akkor legjobb, ha attól tanulunk, aki minden kortársunk közt legragyogóbban pillantott a «Dominus Jézus» arcába az ő «Elmélkedések az Evangéliumról» szóló művében. 1905 december 14-én ezt írta Prohászka, ki akkor lett Fehérvár püspöke, naplójába: «Ma tartottam adoratiómat, „sicut angelus Albaregalensis” (Fehérvár angyala, azaz püspöke). E nagy szót mélyen értem, értem fölségét és egyszersmind terhét. Tényleg úgy állok itt, mint ki ex officio első adoratora

vagyok itt az Eucharishtiának, megbízva szeretetével, dicsőítésével, őrzésével. S ami még rémületesebb, megbízva az engesztelés borzalmas terhével. Hány oltárt kell újra felállítanom, hányra lelkemet kenetül ráöntennem, hánynak mécsesét meggyujtanom . . . Lángoló lelkem van, s tényleg lángot eresztek önmagamból, fény-sugarat, villámot, napvilágot. Tűzoszlopot a pusztában, áldozati tüzet Gedeon tölgyfaalatti oltáráról . . . Illési tüzet a Karmel hegyéről». Azután egy leírhatatlan érzés ragadja hatalmába, melyet csak úgy tud kifejezni, hogy az «Anima Christi» szó után 140 latin jelzöt ír. Krisztus lelkét jellemzi velük, úgy, ahogy az élményében megismerte, összeolvadt vele.

Az «ismeretlen Jézus» arcát akarta Mereskovszky félhitű lelkével feltárni. Régi gnosztikus hiedelmek alapján akar Krisztus lelkéhez hozzáférni. Hiábavaló igyekvés. Az ismeretlen Jézus az Eucharishtiában él. Aki lelkébe akar látni, hulljon térdre előtte és várja meg, míg saját lelkének vásznán a «vera ikon», Krisztus igazi képe megjelenik, mint Veronika kendőjén. Ezen a képen ketten dolgoznak : a Krisztust követő lélek és a magát velünk közlő Jézus.

TARTALOM.

	Oldal
A római zarándok éneke.....	3
Szent Lukács Madonnája	10
Egy koporsó művészettörténete.....	17
Róma mindenki hazája	23
Római levél I.	37
Római levél II. Róma és Moszkva	47
Római levél III. A mulandó Róma	56
Pastor ecclesiae	63
Szent Cecilia.....	71
Tre Fontane	79
Mithra és Krisztus	90
Az ókor szelleme a föld alatt	132
A birodalom útján	138
A karácsonyúj világossága	156
A győzhetetlen Nap születése	162
Napkelte a tengeren.....	174
Krisztus tegnap és ma	183

A szerzőnek a Szent István-Társulat kiadásában megjelent művei.

1. Bevezetés a vallás lélektanába. 1926. Szent István-könyvek. 41. sz.
2. A keresztény bölcselet története. 1927. Szent István-könyvek. 43—44. sz.
3. A vallásbölcselet főkérdései. 1930. Szent István-könyvek. 81. sz.
4. Nagy Szent Gertrud lelkigyakorlatai. 1926.
5. A misztikus természetszemlélet alapjai. 1928.
6. XI. Pius pápa a kereszténység egységéről. 1934.
7. Egyetemes vallástörténet. I—II. 1936—37.
8. Zarándok-szívvél. 1939.

Más kiadókánál:

1. A celldömölki búcsújáróhely rövid ismertetése. Celldömölk. 1918. 56 l.
2. Mater Raingardis. Szombathely. Nemzedékek. 1919. 32 l.
3. Az örökélet forrásai a hét szentségben. Budapest. Korda. 1932. 174 l.
4. A lélek szemével. Budapest. Dom. 1932. 194 l.
5. Kis misekönyv. Dr. Radó Polikárppal együtt. I. kiad. Komárom. 1932. 480 l. II. kiad. u. o. 1938. 544 l.
6. Liturgikus Lexikon. Dr. Radó Polikárppal együtt. Komárom. 1933. 456 l.
7. Barlangok, sírok, kupolák. Magyar Kultúra könyvei. 1935.
8. Szűz Mária élete. Palladis. 1937. 116 l.
9. Kniewald—Kühár: A hahóti kódex. Budapest. 1938. 28 l.

